

СОФІЯ ПАРФАНОВИЧ

ТАКИЙ ВІН БУВ...

ІСТОРІЯ ОДНОГО ПСА

ПОВІСТЬ ДЛЯ МОЛОДІ

Воронка

ТАКИЙ ВІН БУВ...

Софія Каржанович

Сохувка 1964

Sofia Parfanovych

AND SUCH HE WAS...

STORY OF A DOG

A Novel for Youth

"Svoboda" Publishing

Jersey City

1964

New York

Софія Парфанович

ТАКИЙ ВІН БУВ . . .

ІСТОРІЯ ОДНОГО ПСА

Повість для молоді

diasporiana.org.ua

Видавництво „Свобода”

Джерзі Ситі

1964

Нью Йорк

Повість нагороджена першою літературною нагородою
СФУЖО 1961.

Літературна і мовна редакція:
Вячеслав Давиденко

Мистецьке оформлення:
Ніна Мудрик-Мриц

Тираж 2 000

Printed in U.S.A.

"Svoboda" — 81-83 Grand Street, Jersey City, N. J. 07303

Д-р Софія Парфанович

ПЕРЕДМОВА

Хто не бачив пса, як біжить він заклопотаний вулицею, настороживши вуха, ні на кого не звертаючи уваги, біжить у своїх песячих справах. Смішно, правда? Бож смішним нам видається, що пес може мати свої приватні справи, і ті справи бере собі близько до серця. Але рідко-хто цікавиться цими його справами, розуміє песячу заклопотаність, співчуває йому в його біді й радості. Пси для нас здебільша або сторожі, яким ми платимо харчами, або іграшки, з якими ми бавимося на дозвіллі, або щось зайве, надокучливе... Любити псів, любити і розуміти тварин — це дано не багатьом.

Софія Парфанович, автор цієї оригінальної і цікавої книжки, має на тваринний світ свій власний погляд. Лікарка за фахом, отже й біолог, вона з дитячих літ спостерігала й вивчала наших чотириногих та пернатих співмешканців і знає їх психологію, їх звички, пристрасті, навіть їхні далеко від людини заховані таємниці. Вона їх любить і досконало знає їх спосіб життя.

У своїх творах „В лісничівці” (1954) і „Вірний приятель” (1961) Софія Парфанович вивела цілу галерею своїх улюбленців — kota, сарну, черепаху, цапа, вужа, лиса, ластівку, їжака, борсука, навіть чужоземних пташок-папужок — і всі вони ще раз живуть і ще довго житимуть і тішитимуть читача на сторінках тих її книжок.

Про Софію Парфанович хтось сказав, що вона — український Сетон-Томпсон (1860-1946), отой улюблений кількома генераціями різнонаціональної молоді канадій-

ський письменник, автор численних реалістичних творів про тварин. Направду, Софія Парфанович — перша, яка заповзялася опрацювати цю ще майже незайману ділянку в українській літературі. Тим читачам, які казали, що ці її книжки лише для дітей, авторка відповідала: „Дітьми ми залишаємось назавжди, — дітьми нашого краю, де з роду в рід ми виводились, жили і помирали... дітьми наших звичок, переконань і звання”. В цьому багато правди, і тому твори С. Парфанович радо читають наші діти, і тому вона така популярна серед наших старших читачів. А в перекладах напевно захоплювались би її маленькими приятелями і американські чи французькі хлопці та дівчата, дармащо все, що пише С. Парфанович — українське.

Літературний доробок С. Парфанович досить поважний, і годі робити тут йому бодай поверховний огляд. До нього належать, крім згаданих вище книжок, її ранні драчі в галузі популярно-медичній і науковій, зокрема її широко відома в Галичині „Гігієна жінки”, її численні статті в редактованому нею у Львові журналі „Відродження”, її збірка оповідань „Ціна життя” (1936), видана в Німеччині книжка „Інші дні” (1948), а далі — „Загоріла полонина”, „Київ у 1941 році”, „Люблю Діброву”. Зовсім недавно появилась в Чикаго її чергова книжка „На схрещених дорогах”, а оце виходить її найновіша книжка „Такий він був”.

У повісті „Такий він був” розповідається про життя і пригоди звичайного собі пса з чорною латкою за вухом, який вірно служив своїм господарям і так, як вони, перейшов в останній війні під кулями й бомбами через ліси і гори, через словацькі та німецькі міста і села, через скитальські табори аж до Америки. Він дізнав усього того найгіршого і найтяжчого, чого дізнали його господарі, а може ще й більше в своїй собачій юності. Але він залишався завжди вірним, відважним і шляхетним псом,

хоч не належав до жадної собачої раси. Тож, власне, — це дві повісті, тісно між собою переплетені: повість про пса і повість про його господарів, добрих і щирих людей з теплими українськими серцями.

Авторка має свій оригінальний стиль, який легко пізнати з кожної сторінки її творів: короткі, уривчасті фрази, що звучать ніби розмова її сам-на-сам із читачем, невимушено, без огляду на вигладженість фрази. Багатуща лексика і вміння нею оперувати дають авторці широкі можливості в нюансуванні почуттів, висловів, описів. Ось в одному хоч би такому реченні про Фіка, як то він „таляпався” у воді, „бушував” по кущах, „нюхтів” та „порпався”, з тонким гавкотом „гонив” за птаством — скільки тут органічних, з гуці народної мови вихоплених слів!

Творам С. Парфанович прикметний своєрідний, тонкий, спокійно-добродушний гумор, якого вквивас вона інколи навіть у трагічних ситуаціях. Либонь, і сам Фік посміхнувся б, якби, розуміючи людську мову, почув отаке сказане про нього: „Фік не брав участі в таборовому політикуванні і не готувався до державної діяльності”. Або: „А вже найбільше любив Фік свята. Не тому, що був він побожний, а тому, що господарі виходили тоді в поле погуляти і, очевидно, він з ними”.

Щирість і безпосередність почувань собаки передає авторка — мабуть уперше в українській літературі з такою переконалістю — в ось такому хоч би уступі: „Фік радісно загавкав, тонко, весело, щасливо. Його очі, його паща раділи великою песячою радістю . . . Його вуха танцювали довкола голови і з головою, хвіст разом із задом вертівся, а ноги стрибали й гребли руки пані, одяг і повітря”.

Повість С. Парфанович „Такий він був” — це не тільки книжка для розваги. Це глибока, сперта на уважному спостереженні розвідка про собачу психіку. Це мис-

тецький трактат про пса, незрадливого друга людини. І це — ще одна мальовнича сторінка у великій, ще не написаній історії новітньої української еміграції, — сторінка, з якої дивиться на нас мудрими очима її авторка.

В. Давиденко

ДО ЧИТАЧА

Старовинна легенда каже:

На початку світу Бог розкрив затоку між Адамом і тваринами. Між ними стояв пес, сумно дивлячись, як поширювалася віддаль. Але ще заки стало запізно, пес перескочив через водяний діл і спинився біля людини. З тієї пори він завжди стоїть поруч людини.

Філософ-письменник Моріс Метерлінк каже, що з усіх тварин єдиний пес пішов за людиною з власної волі: всіх інших людина підкорила собі. Всі інші — її раби, і вони завжди готові вхопити волю і стати знову дикими, навіть ворожими людині. Навіть дерева, рослини людина примусила рости так, як їй хочеться, обмежила їхню свободу й примусила їх жити згідно з своєю волею. Як тільки вона дасть їм свободу, вони ростуть-бувають дико-нестримно.

Серед природи людина зовсім самотня, хібащо стоїть поруч неї пес.

Наскільки більш самотньою була українська людина серед воєнної завірюхи, серед арештувань, вивозів, людоловлі на чужині. Дуже часто негода зривала геть її житло, руйнувала її життя, і вона стояла віч-на-віч із загибіллю.

В такій порі поруч не одного з нас стояв пес.

Він, як герой моєї повісти, проходив через лихоліття і разом із своїми господарями не раз заглядав у вічі смерті. Він страждав, коли людське житло руйновано, а сім'ю розбивано. Він мандрував із людиною і стеріг її від наїзду ворога.

Разом із нею пішов у мандрівку світами.

Хто візьме мені за зле, коли я скажу, що він — український Пес?

ВІН ВИВ

— Що сталося псові сьогодні?

— Ах, він певно теж має свої турботи.

— Ніч така...

Так, ніч така. І Фік не міг заспокоїтися. Він мотався людям попід ноги, заглядав у вічі своїй господині, пані Олені, терся об ногу господаря. Але Дан — йому шістнадцять літ і пес є його улюбленцем — пестив його й запитував:

— Що сталося, Фіку? Чи ти не хворий?

Фік дійсно виглядав, як хворий. Він дрижав на всьому тілі, й навіть пестощі його приятеля не могли його заспокоїти. Він зараз же ставав серед хати і хвилину наслушував. Його розумні, карі очі дивились з переляком у вікно, за яким лежала ніч. Зимова ніч у малому містечку.

Вуха гладкі, шовкові, темнобронзового кольору підносились і разом з очима ловили щось з-поза вікна: якусь дію на небі чи на землі під зимовими зорями. Вогкий, чорний ніс нюшив неспокійно. Ніздрі роздувались широко. За хвилину вуха повисали, ніс переставав нюшити. Фік опускав хвіст, зіщулювався і, дрижачи на цілому тілі, вив. Спершу він кидав жалісне скавучання, але миттю переходив

на довгу, повну скарги мелодію, і тоді, піднісши голову від землі, вив протяжно й неспокійно.

— Що сталося, Фіку? Чого плачеш? — хлопець приклякнув біля пса, водив рукою по його спині, вкритій гладкою шерстю. Але ні голос хлопця, ані звичні пестоці, що їх так любив Фік, не заспокоювали його. Він щулився, його шерсть їжилася. Він забився в куток між шафою і ліжком, і відтіля час від часу доносилося його жалісне скавучання або повне тривоги виття.

— Щось сталося псові, — говорила пані Олена, дивлячись допитливо на чоловіка, — його поведінка сьогодні зовсім інакша, як завжди.

— Навіть пси поводяться інакше, як досі. Усе змінилося. . .

— Алеж це не тільки він, послухай!

Родина Диких замовкла, дивлячись у вікно. Відтіля з глибин зимової ночі долітало таке ж саме виття, така ж неспокійна скарга інших псів.

— Пси передчувають нещастя, — Олена відчула неприємний холод. Він збігав тремтінням уздовж спини і, присівши десь біля серця, давив його. Вона підійшла до шафи і, вийнявши пухкий, білий шаль, накинула на себе.

— Холодно. . . страшно. . .

Пан Дикий закурив цигарку і, дивлячись у вікно, щось міркував.

— Вийду подивлюсь, що діється в містечку.

— О, прошу, не йди! Я боюся!

— Ах, це тільки непотрібна тривога! Дурна коведінка одного чи другого пса так непокоїть.

— Давніше цього не бувало. Пси передчувають нещастя. Вони попереджають людей. Фік поводить-ся якось дивно. Вони можуть. . .

Зорі перестали світити в вікно. Вони й небо відвернулись від землі, покинувши її власній долі. А на землі вили пси, віщуючи нещастя.

Тишу ночі сполохав гуркіт автомашин. Пан Дикий підійшов до вікна.

— Їдуть вантажники, багато вантажників. Та може вони везуть який військовий матеріал чи що там, — він обкинув оком сім'ю.

Олена сиділа в кріслі, закутана в шаль, і дрижала, наче від великого холоду. Хлопець клячав біля пса, стараючись заспокоїти його. Пан Дикий наслушував. Автомашини зупинились серед площі й порозділювались. Тепер уже чулося, як вони розбігалися вулицями міста.

— Роз'їхалися! — пан Дикий кинув у попільницю недокурену цигарку й заходив по хаті.

Фік дрижав щораз більше. Він то лизав Данові руку, то знову підходив до господині і, дивлячись на неї, жалібно скавучав. Але зараз після того підходив до дверей і, піднісши голову, вив.

— О, Боже, перестань, Фіку, змилуйся! Чого вони їздять вулицями міста поночі?

Перед вікнами спинилась автомашина. На сходах загомоніли кроки. В двері застукали прикладом рушниці.

— Відчиняй!

Фік з гавкотом кинувся до дверей. На порозі стояли два большевицькі вояки в гранатових уніформах і плескатих шапках із синім денцем.

— Собирайся!

Родина Диких збилась до купи серед хати, чоловік пригорнув до себе дружину й сина, немов стараючись їх захистити. Фік підбіг до вояків з голосним гавканням.

— Пошол вон! — крикнув один і підкованим чоботом ударив собаку.

Фік підлетів у повітря й з скавулінням упав біля вікна.

— Собирайся! За двадцять хвилин маєте бути на автомашині! — Вояки стояли біля дверей з настромленими багнетами, в руці одного з них револьвер, готовий до стрілу.

— Алеж чого? Алеж куди?! — пан Дикий хотів вияснення.

Та вояки стояли мовчки. Їхні обличчя були як з каміння: байдуже непорушні. Один тільки вийняв з кишені годинник і подивився на нього.

За вікном панувала зловісна тиша, навіть пси вже не вили.

***

Сірий, зимовий ранок прокидався над містечком. Ще де-не-де перед домами стояли вантажні автомашини, на які докінчувано вантажити людей. Одних в тому, в чім були в хаті, в легеньких череви-

ках і хатньому одягу: вони не встигли чи не змогли одягнутися; інших у теплих кожухах з валізками чи рюкзаками. Жінки, чоловіки, діти. Люди стривожені, злякані. На рогах плятформ вояки з револьверами в руці.

Навантажені автомашини гуркотіли тяжко по бруках міста.

**

Фік лежав біля дверей і дивився на них, наче дожидаючи приходу своїх господарів. Але вони не приходили. Вони не прийшли ані вполудне, щоб нагодувати його, ані ввечері, щоб зварити харчів. Фік вив і скавулів так довго, доки не змучувався і не западав у півсон отупіння. З нього прокидався час від часу, розглядав порожню хату, ходив по кутках, обнюхував. Всюди пахнуло його господарями, його дотеперішнім життям. Але он там, біля дверей, гострий запах чужих чобіт. Обнюхуючи його, Фік їжив шерсть і гарчав. Він кидався на двері, бив об них лапами і гавкав.

Так робив не тільки Фік, так робили й інші пси містечка, що їм большевики вивезли цієї ночі господарів. Вони прийшли на ці землі й наводили свій лад.

Пізно ввечері до хати Фікових господарів прийшли нові мешканці: сім'я одного з большевиків, що вивозили тубільців. Побачивши пса, що з гарчанням кинувся на чужих, вояк прикладом

рушниці вигнав його за двері. Фік злетів сходами вниз і, гнаний тривоною, вибіг на вулицю.

Ніч застала його й багато інших псів бездомними. З неба, на якому не було зірок, сів сніг. Фік був на вулиці. Нюхаючи сліди автомашин, він біг за ними. Автомашини збігали з вулиць на велику площу, де була школа, ратуш і тюрма. Там вони змішалися, а потім усі влились на широку дорогу, що вела на схід.

Ще якийсь час пес міг уловити слід і біг за ним. Але швидко свіжий сніг присипав сліди, і вітер розвіяв їх по пустих полях.

Фік зупинився на роздоріжжі, підніс голову і завив жалібно, протяжно.

ТАКИЙ БУВ ФІК

Фік дістався до своїх господарів малим цуценям. Був круглий і біготливий, вкритий лискучою яснобрунатною, короткою шерстю, з чорною цяпкою над лівим оком. Вуха мав темніші. Його вогкий ніс був у постійному русі, і ним він нюшив і пізнавав світ. На шиї мав малу білу зірку, що надавало йому більшої привітності й м'якості. На ногах — білі шкарпетки. Хоч цуценя не належало до жадної раси, було воно дуже гарне й миле, і Дан мав з ним багато розваги та забави.

Перші місяці Фік лише грався. Торгов папірчи шматини, забирав капці господарів і, втікаючи, відносив їх у куток. Очевидно, що їх йому відбирали, замінюючи старою господаревою шкарпеткою. Нею міг гратися досхочу. Дан віднімав шкарпетку, але пес цупко держав її у зубах і гарчав. Так він скріплював свої молоді зуби і вчився боронити свою здобич. Грався м'ячиком, ловив його і, прикуцнувши на задніх ногах, погавкував радісно, тонко, по-щенячому.

Так поволі гра ставала наукою життя. Господарі вчили його бути охайним, проситися надвір, слухати наказів. Коли минув рік, Дан навчив йо-

го служити: носити й віддавати різні речі. Це називають „апортувати”. Коли Фікові давали в зуби якусь річ, він носив її, доки не прикликували його й не наставляли руку або не показували пальцем на землю. Тоді клав ту річ, сторожко наставляв вуха і пильнував здобичі. Це вже була вища школа.

Згодом „апортування” стало найбільшою Фіковою чеснотою. Мавши два роки, він збуджував подив усього містечка. Вранці вибігав на вулицю, заходив до крамниці, де продавець давав йому звинену газету, і ніс її в зубах додому. Таким способом, лежачи в ліжку, господар міг прочитати газету.

Ще більший подив у сусідів збуджував вигляд пса, коли, міцно тримаючи в зубах шнурок, він ніс загорнену в папері ковбасу. Ішов самовпевнено, гордовито наставивши вуха і звільна виляючи хвостом.

На купно ходив Фік із господинею, і, хоч вона не потребувала такого помічника, завжди щось ніс у зубах, бо це справляло йому приємність, а людям розвагу.

Коли господарі йшли на прогулянку в ліс, брали з собою пса. Тоді вже він ганяв по лісі, витроплював усяких тваринок, вигрібав жуків, ловив мишей. Кожен рух збуджував у нього ловецький інстинкт. Любив гребтися в землі, добуваючись до нірок хом'яків та мишей. Зловивши котресь із них — загризав. Таке бо право в лісі. Здобич приносив господарям. На поклик „фуй” Фік кидав дичину

і чекав на похвалу і пестощі: хтось чейже поклепає по голові, полоскоче за вухами і скаже пару слів. Виляв тоді хвостом, крутив задом, і його очі були повні собачої радості. Інколи Дан назбирував квіток і, зв'язавши в китицю, давав Фікові. Пес, не потребуючи наказу, знав, що квіти треба віднести господині. Швидко вишукував її в лісі й передавав китицю.

Ось такий то був Фік. Люди казали, що він мудрий, що розуміє кожне слово і кожний наказ господарів. І, мабуть, знав він дещо таке, чого ми, люди, не знаємо.

Добре годований і догляданий, жив у домашньому затишку Диких і був щасливий.

І було б так завжди, коли б не війна, коли б большевики не вивезли його господарів і він не залишився сам на вулицях міста.

Сам узимі, на снігу і на морозі.

БЕЗДОМНИЙ

Понуривши голову, Фік повернувся додому. Ходив же він постійно цією дорогою за своїми господарями, входив до цієї ж хати і жив у ній досі. Із звички повернувся й тепер.

Поблизу дому старанно обнюхував землю. Там уже не було слідів його господарів: вони увірвалися нагло зараз по виході з дому. Але ще свіжий запах житла спонукав його подряпати лапою двері, як це робив завжди.

Наслухував, настороживши вуха. За дверима гомоніли якісь голоси, зовсім не подібні до голосів його господарів. Все таки пошкрябав ще раз і заскавучав. Двері відчинилися і разом з гнівним „вон!“ Фік відчув болячий удар і злетів униз по сходах. Голодний, з гострим болем під лопаткою, поволікся перевулком. На розі побачив знайомий склад дошок. Подався туди, шукаючи захисту. Під дошками вигріб у тринні нору, скулився і, вилизавши болюче місце, заснув. Перший раз надворі.

Нора під дошками відтепер стала йому домівкою. Пролежав у ній два дні в тяжкій дрімоті; коли прокинувся, його огорнула туга за господарями, і він тонко, жалісно заскавучав. Тоді підвівся і пі-

шов у напрямі до дому господарів, все ще сподіваючись, що хтось його покличе. Але підійти ближче вже не зважився. Попивши води з придорожньої калабані, вернувся назад до своєї нори. І знов заснув.

Так проминуло декілька днів. Голод ставав щораз дошкульніший. Він і примусив Фіка покинути нору і шукати будь-яких харчів.

Він знову пішов у напрямі до дому господарів. Пам'ятав, що кухонні відпадки вони викидали до скрині, яка стояла на подвір'ї. Але, крім попелу, паперів та сміття, не було там нічого їстівного. Нова хвиля жалю-туги огорнула Фіка, і він завив протяжно й глухо.

З хати ніхто не вийшов.

Перед ніччю Фік знайшов серед відпадків у якомусь кутку окраєць спліснілого хліба. Але це не заспокоїло голоду. Навпаки, ще загострило його. Тож шукав далі по смітниках.

Треба знати, що в ту пору людям не легко було за харчі. Картоплю варили в лушпині. Так само й іншу городовину. Тож Фік вигрібав в одному чи другому смітнику зварене лушпиння, рідко коли кістку, і, хоч у господарів ніколи не пробував нічого такого, поїдав усе з жадобою. Запивши водою, вертався до своєї нори. І знову спав.

Так минали дні, тижні, місяці... Майже щодня пес заходив під хату господарів, обнюхував її і наслушував голосів. Мабуть, його розум не міг погодитися з тим, що хтось забрав його господарів,

що він, їхній вірний улюбленець, вже не побачить їх.

Як багато інших псів, що їм вивезли господарів, і Фік став волоцюгою. Інколи знаходив кістку, і цей убогий харч підкріплював його трохи. Часом щастило зловити мишу. За кістки приходилося не раз боротися з псами, перемагаючи слабшого або відступаючи від сильнішого противника, та ще й з болючими ранами від його зубів.

Фік схуд, а його ще недавно блискуча шерсть помервилася і забруднилася. Був ще недавно гарним, яснобронзовим, пещеним песиком з чорною латкою над лівим оком та білою зіркою на шиї. Нічого тепер не залишилося з його огрядности. Їжу знаходив щораз рідше. До того ж мороз міцнів. Вихований у людському житлі, він не зносив холоду. Разом з голодом швидко зуживав сили, бож відомо, що голод і холод — два найстрашніші вороги всього живого.

Більшу частину дня і ночі Фік спав. Може так заснув би назавжди, коли б одного вечора не прокинувся, охоплений тривоگوю. Інстинкт наказував йому покинути нору й рятувати життя, шукаючи якогось іншого притулку.

Останками сил поволікся за якимсь возом. І так покинув місто. Може долетів до нього знайомий запах людського житла, а може гнали його туга та голод.

Обабіч дороги розкинулись присипані снігом поля. Віз котився швидко, і знеможений Фік почав

відставити від нього. Вкінці віз зник, і пес, сівши край дороги, жалібно завив. Його скарга під зимовим небом летіла у вечірній сумерк.

Опустивши вуха, рушив навмання невідомою дорогою.

Біг і біг, часом приставав і нюшив. Відкілясь долетів до нього запах диму. І ще чогось знайомого. Поволікся в тому напрямі.

Пристанув біля воріт якогось дому й заскавучав. Тонко, тужно, боляче.

Морозна ніч стояла над світом.

ЦЕ — ПРИЯТЕЛІ

Пан Омелян Ставничий виходив до школи, як надворі було ще темно. Бо була зима, і „східній час”, що його ввели нові володарі, зганяв людей з ліжок на дві години раніше.

Брав з собою перекуску, не дуже ситу, прощався з дружиною, кидав погляд на сплячих дітей і швидко виходив. Потім на сходах гомоніли ще його кроки, стукали ворота і все стихало.

Але сьогодні він спинився за воротами: біля них лежав зіщулений, вихудлий, замерзлий пес. Не живий?

Омелян нахилився й доторкнувся пса. Його шкіра була холодна, і він, здавалося, не дихав.

— „Замерз! — майнула думка. — Треба викинути падаль”.

Омелян взяв пса за голову, намацав пальцями живчик: серце ще билосся, поволі, слабо, але билосся. — „Ще живе, — подумав, — але все одно він нікому не потрібний, якийсь приبلуда. Хай собі замерзає”. — Потягнув пса на вулицю, щоб кинути в рів. Разом з псом увійшов у круг світла, що падало від вуличного ліхтаря. Кинув оком і застановився.

— „Яснобронзова шерсть... чорна цятка, біла зірка... Хто мав такого пса? Зараз, зараз!”

Пригадував м'який, жіночий голос: „Ти моя біла зірочко, ти моя шовкова рукавичко з чорним гудзичком, ти моя...”

Хто це так говорив до пса?

— „Ах, це ж Галя, дружина Дикого! Та ж то в них був пес з білою зіркою! Може це він? Але що мав би він тут робити?!”

Ці думки не дозволили Омелянові покинути замерзлу тварину. Він взяв її на руки і заніс до хати. Розказавши дружині про свої здогади, дав їй вказівки, як спробувати оживити замерзлого пса, а сам пішов до школи.

Марійка поклала пса в холодній комірці і стала розтирати його шкіру вогким холодним шматтям. Робила це обережно, бо замерзлі члени тіла крихкі й можуть зломитися. Під впливом хатнього тепла вони стали розмерзатися. В холодній купелі вони одержали свою звичайну тугість, і пес почав дихати. Він був зовсім знесилений.

— „Шкіра й кості, — подумала Марійка. — І навіщо Омелян його приніс? Невже це той веселий, гладкий пес Диких? Брудний і весь у реп'яхах, з пораниними ногами. Але якщо це він, то мусить відізватися на своє ім'я. Як же його кликали?” — Марійка не могла пригадати.

Пес відкрив очі. Були вони ще без виразу. Єдине, що можна було в них бачити: голод.

— „Ах, він голодний! . . .” — подумала Марійка.

Хапаючись, пес їв молоко з хлібом. Так, пізнати було, що давно не їв нічого путнього. Нагодувавши приблуду, Марійка поклала його в комірчині і прикрила теплою ганчіркою. Перший раз по довгих місяцях Фік заснув у затишку людського житла.

Вернувся зі школи Омелян. Негайно почав розпитувати дружину, чи вдалося їй оживити задубіле сотворіння.

— Так, я таки напрацювалася над ним. Але він дуже виморений. Я нагодувала його, і він заснув.

— Знаєш, мені таки здається що це пес Диких. І я пригадав, що його кликали Фік. Якщо це він — відізвється на це ім'я.

Ставничі увійшли до комірки. Пес спав твердим сном. Таким, яким спить людина, що після довгої й тяжкої хвороби виграла бій зі смертю.

Омелян прикуцнув і потермосив тварину. Фік відкрив очі, зірвався на ноги, але був надто слабкий і заточився. Страх перед чужими людьми примусив його загарчати, вискаливши зуби.

— О, бачиш, ще й кусати береться! А ти казав мені рятувати його. Може скажений? — Марійка зі страхом відступила.

— Фік, Фік! До ноги! — крикнув Омелян.

Пес поглянув на Омеляна, і його карі очі почали набирати розумного виразу. Почав нюшити. Разом з своїм паном він був декілька разів у Став-

ничих. Щось знайоме нагадував йому нюх. Щось знайоме... щось знайоме...

Нараз він наче прокинувся, немов вернулась свідомість: він радісно заскавучав, підповз до Оме-ляна і лизнув йому руку.

Фік зрозумів: він був у приятелів.

Пізнали його тепер і Ставничі. Але разом з тим виринула у них тривожна думка: що ж сталося з його господарями?!

Здогадалися аж після того, коли повернувся назад їх лист, в якому повідомляли вони Диких про пса і запитували, що з ним зробити. На коверті було написано: „Виїхали. Нема адреси”.

Фік залишився у нових господарів.

З НОВИМИ ГОСПОДАРЯМИ

Фікове життя налаждалося.

Нові господарі відгодували його, а дбайливі руки Марії вилікували його боляки й рани. Найтяжче було вигоїти ноги. Від порпання в смітниках, серед скла і бляхи на них було чимало ран. Вправді, пес дбайливе вилизував рани, і вони гоїлися, але на тому місці поставали тверді й нерівні рубці, що тріскали і кривавились. Тепер у вигоді та теплі все стало заживати.

До нових господарів Фік теж поволі звикав. З часом він переконався, що справжні господарі його перестали існувати. Голод і холод бездомности були тяжкою школою життя, що ще раз стала йому у пригоді.

Як же виглядав його день на новому господарстві?

Прокидався Фік вдосвіта разом із господарем, який питав у пса, як йому спалося і чи вночі не полохали страшні сні. Чи розумів пес питання, чи просто радів увагою, але виляв хвостом, скавучав тонко, уривчасто, як це роблять пси на знак радості. Іноді, коли господар гладив Фіка по голові або поклепував по спині, підстрибував і намагався лиз-

нути його обличчя або шию. Цю звичку мав він ще здавна.

Коли Омелян виходив із хати, Фік миттю вибігав слідом за ним на вулицю, брав у нього торбинку з перекусом і, як колись ковбасу, ніс у зубах. На порозі школи господар відбирав її, поклепував пса по голові і наказував вертатися додому. Фік, навчений змалку слухати наказу, вертався, дряпав лапою двері і вітав господиню, радісно виляючи хвостом. З'ївши свій сніданок, лягав на килимок і подрімував.

Згодом прокидалися діти: чотирилітня Марточка і однолітній Івась. Тепер уже вони цілком володіли Фіковим днем. З Марточкою він грався, ховаючи її іграшки по кутках. Або брав в зуби її ляльку чи м'ячик і бігав довкруги стола, а дівчинка доганяла його з криком: „Фік, Фік! Віддай лялю!” Багато було в них і інших ігор.

Івась рачкував по підлозі. До нього Фік підходив обережно, давав тягати себе за хвіст і вуха, або служив хлопчикові за драбинку, якої той придержувався, щоб стати на ноги.

Як і всі пси, Фік любив дітей. Може, вважав за свій обов'язок доглядати їх і гратися з ними. Ділила ж сім'я з ним харчі, яких ніхто в ті часи не мав доволі.

Під час прогулянок по вулиці він знайомився з іншими особами. Але, треба сказати, псів не любив, і часто між ним і новим знайомим доходило до поєдинку. Мабуть, Фік добре пам'ятав боротьбу за

кістки, знайдені на смітниках, і болячі рани від зубів противників.

Ще більше не любив людей, чоботи яких мали знайомий, зловісний запах. Негайно кидався на таку людину, гавкав і намагався вкусити. З цього приводу Ставничі мали не одну прикрість, і тому самого Фіка не випускали на вулицю.

Пан Ставничий вертався додому пізно. І не завжди в тій самій порі. Діти вже спали. Фік вистрибував на стілець, що стояв біля вікна, зводився на задні лапи, а передніми спирався на підвіконня і пильно дивився у вікно. Невідомо, як він пізнавав, що господар наближається, бо інколи його ще й не було видно, а Фік уже радісно гавкав. Коли чув його кроки, біг до дверей разом з Марією. Підстрибував і радісно крутив задом, відбирав капелюх, шалик, відносив гальоші в куток. Так він допомагав господареві роздягатися, і це теж було великою приємністю, яку він виніс з дому Диких. Вечеряв разом з господарями. Потім лягав на свій килимок.

Не можна, одначе, сказати, що сон його завжди був спокійний. Іноді крізь сон Фік гавкав, скавучав, і тоді ноги його дрижали, наче бігли кудись. А то зривався, підбігав до дверей і там стояв, слухаючи. Коли нічого не було чути, вертався на килимок і, зідхнувши, засипляв.

Чи у снах переживав Фік минулі події в домі Диких, чи примари бездомности? Тому господар і питався, чи спокійно спалося Фікові.

Інколи ж, зачувши гуркіт автомашини, пес підіймав паніку: гавкав, вив, бігав від вікна до дверей і назад до господарів і заспокоювався аж тоді, коли машина минала хату і ставало зовсім тихо. Але й тоді ще якийсь час наслухував, підходив до господаря чи його дружини, і, щойно обнюхавши їх і ствердивши, що вони на своєму місці, заспокоювався.

Хтось, читаючи таке, може подумати, що Фік надто швидко прив'язався до чужих людей і забув своїх господарів. Не раз читаємо чи чуємо про псів, що гинули з туги за господарями.

Отже, ні, Фік не забув їх. Його сні зраджували це. Його відношення до нових господарів було приязне, він був вдячний їм за те, що врятували його життя. Але це не була гаряча, велика любов, яку відчував він до своїх перших господарів. В їхньому домі Фік виріс і виховався, і, мабуть, уважав їх за батьків, так, як Дана — за брата.

Зрештою, це добре, що він звик до нових господарів. Може не раз ще доля примусить його приставати до чужих.

Бо війна багато зла принесла людям та їхнім приятелям, домашнім тваринам.

ТРИВОЖНІ ПОДІЇ

Над людьми тяжіла небезпека вивозу, арештів, переслідувань, їх тягали на переслухування.

Не минула тривога й дому Ставничих. Ясно, що Фік не розумів, у чому справа, але разом з господарями непокоївся.

Траплялося, що Омелян повертався зі школи дуже схвильований, переодягався, щось говорив притишеним голосом. На пса не звертав уваги, прощався з дружиною й швидко зникав у вечірніх сутінках.

Фік не йшов тоді за ним. Залишався в хаті. Марія дуже нервувалася, не їла, не бралась її звичайна домашня робота. Ходила з кута в кут, наслухувала гомону за вікном. А то сідала на кріслі й западала в тяжку, олив'яну тривогу. Фік, що ходив за нею слідом, зупинявся, дивився їй в очі допитливо чи може із співчуттям. Врешті, хто-зна, скільки з наших справ розуміють тварини, а зокрема пси? В таку пору Марія щось до нього говорила притишеним, стривоженим голосом. І Фік розумів: щось надзвичайне діється з господарем.

Неприявність Омеляна траплялась щораз частіше; інколи він приходив додому аж уранці. І то-

ді ніч в його хаті була повна примар і страшних думок. Як би не було: коли він, нарешті приходив, Фік зразу обнюхував його, і запах махорки, чобіт та ще чогось чужого й ворожого заставляв пса гарчати. Шерсть йому їжилася, хвоста підбирав він під себе і, припавши головою до підлоги, вив коротко, глухо. Так, як вив колись у хаті Диких, коли їх забрали.

Одного дня господар не вернувся додому. Ані другого, ані наступних днів.

В хаті настала боляча, тривожна глуша.

І все змінилося. Фікові нікого було відпроваджувати й ні з ким жартувати. Даремно чекав він вечорами на своєму стільці: господар не повертався і його кроки не гомоніли на дорозі.

Отже, тепер часто почала виходити з хати господиня. Брала з собою торбинку з харчами, господареву білизну і виходила рано вранці. Мала Марточка мусіла погодувати братчика й себе, і єдиним їхнім опікуном був тоді Фік. Заходила крадькома сусідка, яку Марія просила доглянути за дітьми. Але й вона, як усі інші люди, боялася заходити до хати, в якій когось заарештовано.

Але такі виходи з дому Марії ставали щораз рідші і врешті зовсім припинились: чоловіка кудись повезли. Сказали, що може до Києва, а може ще далі...

Жінка з малими дітьми залишилася напризволяще. Трохи харчів привіз крадькома Маріїн брат,

але тої картоплі та капусти було обмаль, а що й говорити про м'ясо та товщ.

Важкі дні лежали нестерпною вагою над людьми. Давалися вони знаки і їхнім тваринам. І Фікові пригадалася голодна зима в місті.

Марія з дітьми замешкала в одній кімнаті, решту кімнат мусіла віддати іншій сім'ї. Дітям не було де гратися. Тож Марточка вже не бігала, як колись, а бавилася в кутку ляльками. До неї підходив Фік, обнюхував личко, інколи сягав язиком по щічці. Наче жалів бідну дівчинку. Вже не відбирав їй іграшок. Йому теж уділювався настрої хати.

Один тільки Івась не розумів нічого з страшних подій, і з ним, як і досі, Фік дружив, піклувався за нього. Але й ці хвилини були позбавлені безжурної грайливости. Фік споважнів. Туга муляла його псяче серце. Вона примушувала його щоранку йти за хололими слідами господаря. Похнюпивши голову, опустивши хвіст, він ішов, і вся його постава виявляла безнадійну зневіру. Час від часу підносив голову і нюшив. Здавалося, що, не вловивши сліду пана на землі, шукав його в просторі. Може звідкись долетить його знайомий запах? Але ні земля, ні вітер не приносили вістки від господаря.

Тож, опустивши вуха, йшов поволі, нога за ногою, до школи. Ставав під будинком і чекав. Годину, дві... Люди входили й виходили, але ніщо не віщувало появи Ставничого.

Стояв так якийсь час, а потім, мабуть, зрозумівши марність чекання, повертався й ішов назад

знайомими дорогами. Вернувшись додому, не підстрибував і не гавкав радісно, як колись, а підходив до господині. В його очах був не то запит, не то болючий вираз провини: він не знайшов пана. Клав голову на її коліна і стиха скавучав. Пестила його тоді Марія й говорила:

— Нема нашого пана, Фіку, і хто знає, де він і чи не замучили вже його.

Слово „пан” він розумів. Підходив до Омелянового ліжка, обнюхував його. Але запах послаб, не відновлювала його щоденна поява людини.

Лягав на килимчик біля ліжка і, зідхнувши, западав у журливу дрімоту.

Так ішли дні й місяці. Фік чекав на свого господаря.

ПОВОРОТ

Несподівано, наче буря-гromовиця, пібухла війна.

Глуху, тривожну тишу містечка прорвали вибухи бомб, що їх скинули літаки на залізничий двірєць.

По дорогах заметушилися авта, військові сталєві й цивільні кольорові. В один і другий бік, хтозна куди.

Відкілясь долетіла скорострільна пальба. Хтось біг, когось несли.

Кров на бруках . . .

Першого дня, коли містечко стривожили воєнні дії, терор запанував над жителями. Декого виводили з хат — невідомо за що і вели невідомо куди. Поночі вивозили з тюрми в'язнів. І заповнювали її новими.

На овиді — заграви.

В місті вили пси.

Гуркіт коліс, відгомін кроків, гук сирен. Шум крил і смертоносний ладунок на зляканих людей.

Марія з дітьми сиділа, зіщулившись, у підвалі. Невеликий дім не дав би все одно захисту від бомб,

але підвал беріг від поранень відламками набоїв і склом.

І Фік лежав біля дітей, що тулились до мами. Але кожен гук підривав його на ноги, він підбігав до віконечка і стежив за тим, що діялося на світі. Дрижав і час від часу гавкав: уривано, хрипко.

Марія наказувала йому мовчати, він слухав і знову лягав біля її ніг, але тривога шарпала його не менше, ніж людей. А може й більше: люди хоч розуміли причини і зв'язки, хоч надіялися на зміну. А він, пес, жив теперішністю, жахом і небезпеками. Серед них єдине ясне і певне: людська сім'я, що, збившись до купи, чекала на свою долю.

Наблизився фронт: гомін ручної зброї, гаркіт гармат.

Вночі горіли склади і тюрма.

Вранці настала тиша. Большевики залишили містечко.

Люди повиходили з пивниць і вернулися назад до своїх жител. Також і сім'я Ставничих. Хата мала велику пробоїну, що її вирвала граната. На підлозі повно тиньку, все вкрите пилом. Ні одного цілого вікна. Скло, румовисько, меблі — усе вимішане в хаосі нищення.

Марія почала чистити хату, виносила румовисько. Вікна закрила папером. Дітей примістила в комірчині, що її не зачепили воєнні дії. Фік був разом з дітьми, доглядав їх.

Німці господарювали в місті і наводили новий лад. Появився тяжкий чорний хліб.

Перший раз від довшого часу Фік поїв доволі того чорного, гливкого хліба.

Одного дня на порозі з'явилась людина. До краю схудла, бліда, обдерта. Був це Омелян.

Стояв і дивився, наче боявся промовити слово. Марія дивилась якусь хвилину з нерозумінням, наче на з'яву, на примару.

— Маріє, це ж я! — голос його був слабкий і ніби беззвучний. В роті бракувало зубів.

— Ісусе Христе! — заголосила Марія і кинулась до чоловіка.

Почувши голоси, Фік увійшов до кухні. На порозі стояв приبلуда. Фік загарчав і кинувся до нього.

— Фік, Фік! Це я! — сказав Омелян.

Пес спинився у вичікуючій поставі, похилив голову й насторожив вуха. Що то за голос, чий то голос? Ні, цього голосу він ніколи не чув.

Нюшив. Від постаті йшов відразливий сморід бруду, тухлини, спаленини, тюремний сморід.

Загарчав знову й вискалив зуби.

— Фік, Фік, це твій пан! — крикнула Марія.

Вона, прочунявши від несподіванки, допомагала чоловікові скидати тюремне лахміття. Пес ще не наважувався наблизитися. Сів оподалік і пильно стежив. Очі сторожко вдивлені в людину, з пащі звисає язик, дихає швидко й неспокійно.

Омелян розказував:

— Спершу я сидів у нашому місті. Почалися допити...

— Чи вони сказали, за що тебе ув'язнили?

— Ні, ані зразу, ані потім. Допитували ж завжди про те саме: про мене, мою сім'ю і приятелів. І до якої організації я належав. І вимагали, щоб видав ворогів совєтської влади. Не змогли запевнювання, що я до жадної організації не належав і що нема в мене знайомих, які ставилися б вороже до совєтської влади. Допит кінчився завжди одним: „Знаємо ми вас, всі ви вороги. Але винищимо вас з корінням!”

— Спершу списували все, що я говорив, і наказували підписати. Та згодом набридло їм, мабуть, слухати й писати те саме. Почали гостріше вимагати, щоб виказав спільників. А далі почалися знущання й муки.

Омелян не мав зовсім передніх зубів: їх вибив слідчий. Пальці на обох руках були покривлені: їх ломили між дверима, і вони зрослися криво.

Марія закривала руками очі й схлипувала. Фікове схвильовання дійшло до крайности: він підійшов до господині, готовий боронити її від приблуди. Але погляд цих очей, знайомий погляд...

Чий це погляд?...

Фік стояв, дивився і наче пригадував собі щось. І нараз ніздрі вловили знайомий запах, бо тюремне лахміття Марія викинула вже геть.

Та ж це пан!

Фік кинувся до Омеляна, став на задні ноги, передні поклав на нього і нюшив. Коли ж Омелян нахилився, лизнув його обличчя. Так, це був він, його пан!

З радісним гавканням пес почав кружляти довкола Омеляна, підстрибувати, лизати його руки й ноги. В його очах було велике щастя, велика псяча радість.

А Омелян розказував:

— З одної тюрми перевели в другу. Людей привозили й вивозили, і крізь тюремні мури доходили до нас тривожні вістки про тортури та розстріли. Чекав і я на свою чергу. Але вибухла війна. Ожила надія. Разом з нею страх, що нас винищать. Нам звеліли збиратися. Може, не всім. Тепер знаю, що частину в'язнів вистріляли в тюрмі, а тюрму запалили. Групу в'язнів, до якої належав я, вислали під конвоєм на схід. Не знаю, чим керувалися у виборі.

— І знову ожила надія. І мрія: втікати. Але конвой був сильний. Не вдалося б. Та наша дорога вела через ліс. В одній хвилині з гущавини вискочив український бойовий відділ, постріляв конвоїрів і визволив нас. А багато в'язнів вони постріляли в лісах, кого не встигли замучити в тюрмі . . .

Фік лежав біля ніг змученої людини. Чи розумів він щось із того, що розповідав його пан?

Одне він напевно зрозумів: змінився його господар. Але він є, повернувся додому.

Хто знає, може нагадався йому і його перший господар, що не повернувся ніколи.

БУРХЛИВІ ХВИЛІ

Знов настали щасливі дні в домі Ставничих. Омелян відпочив і підкріпився, вставив у дентиста штучні зуби, набрав нових сил. Правда, ніколи вже вони не повернулися вповні, як не повернулась і його лагідна вдача. Його нерви були розшарпані, і він ще довший час кашляв. Але жив і був на волі.

Школу знову відкрили, і Омелян приступив до своєї праці. Сім'я одержала своє житло. Недавнє горе почало трохи забуватися.

І, як давніше, Фік знову ранком ішов до школи. І ніс господареву торбинку. Знали його всі в містечку, знали всі школярі. Але він ні з ким не приязвився, не дозволяв чужим дітям торкатись до себе. Начебто був гордий з приналежності до їхнього вчителя.

Разом з батьком ходила тепер до школи Марточка. Батько проводив її за руку, перед ними йшов Фік, піднісши голову і кріпко тримаючи в зубах торбинку. Його карі очі були повні радості.

І знову ввечері очікував він Омеляна біля вікна. Як же радісно було Омелянові входити в хату, яка чудом збереглася, яке щастя було бачити знову дружину й дітей, яких уже й не надіявся побачити.

І як добре було мати пса, що вірно служив своєму господареві. Недавні страшні переживання поволі блідли, але не забувалися.

Часи були бурхливі й неспокійні. Німці збирали контингенти, арештували й розстрілювали людей, вивозили молодь до Німеччини. Як і багатьом іншим українським сім'ям, Ставничим здавалося, немов пливуть вони на човні, що його підкидають бурхливі морські хвилі. Тільки глянь, надбійжить велика, чорна хвиля, поглине човен, і всі пірнуть у безодню.

**
*

Неоподалік містечка ріс старий, великий ліс. В ньому не було тиші давніх, мирних днів. Десь в гущавині снувалися якісь люди, появлялися й зникали, як тіні. Інколи затупоче копитами кінь і разом з їздцем порине у безвістях. Уночі ліс оживав: люди проходили цілими відділами, таборували, жили у воєнному поготівлі. То були українські партизани.

Зв'язкові заходили до хат знайомих і довірених людей, найчастіше поночі, переказували важливі доручення і відбирали харчі.

Уночі в хаті Ставничого відбувались важливі наради.

Фік дуже скоро навчився пізнавати нічних гостей. Вони пахли лісом і ще чимось привітним, як Омелян. Його розум казав йому, що це приятелі, бо й господар зустрічав їх дружньо. Звичайно в таку пору він залишався надворі і на наказ „вартуй”

ходив біля хати мовчки і нюшив. Його рухливі ніздрі втягали повітря, ходили швидко, наче маленький мотор.

Хто йде дорогою?

Хто скрадається поза хатами?

Чия тіль лягла на полі?

Хто це біжить швидко і виринає з нічної темряви — приятель чи ворог?

Легкий скавучок під дверима — і кудись зникають люди-тіні, а господар і пес наче сплять мирно на своїх місцях.

Ніч мовчить, береже тасмниці людей, що порвалися до нерівного бою.

Фік вартує. Може це частина його заслуги, що німцям нічого не вдалося знайти в домі Ставничних і нікого не застукали вони з тих, на кого полювали.

Життя було повне хвилюючих подій. Вони спочатку йшли вслід за гордовитою, переможною німецькою армією, але дедалі все наче повернулося, і вони стали випереджати її: розбиту і вкриту ганьбою поразки й нестримного відступу.

Большевики поверталися на Західню Україну.

НЕ ЗАЛИШИМОСЬ!

Омелян ходив по кімнаті і, очевидно, хвилювався. Діти собі гралися, а мама щось шила. Фік лежав на килимчику і дрімав. Час від часу він відкривав очі і дивився на свого господаря, ніби запитуючи, яка причина його неспокою.

Омелян зупинявся, дивився на дітей, і нові сумніви зроджувалися в його душі. Сідав біля дружини, дивився на її працюючі руки, і жаль стискав його серце.

— Що ж зробимо, Марійко?

Марія піднесла голову від шитва і її вдумливі очі спинилися на чоловіковому обличчі. Помарніло воно за останній час.

— Пора рішатися. Німці відступають, скоро знову прийдуть большевики. Люди в паніці, кидають усе й подаються на захід.

Обидвоє знали, що від большевиків грозить їм загибля. Але думка залишити дім, позбавити дітей даху над головою і помандрувати в беззавтрішні бездоріжжя була страшна.

Одного дня рішали залишатися — що буде те й буде, але наступного ж дня вирішували, що залишатися неможливо.

— На заході, в Німеччині й Австрії, велика біда. Маса втікачів, голод, тіснота, бомбові нальоти — усі можемо згинуть, — міркував Омелян.

— Але, Мілно, пригадай собі тюрму і допити. Чи можеш ти ще раз пережити їх? Я не переживала їх особисто, але ті страшні місяці залишили в моїй душі жаль. Все одно — загинемо.

Очі, думки батьків зупинялися на дітях. Чи можуть, чи мають вони право забирати їх з собою в страшну, небезпечну мандрівку?

Чи можуть, чи мають право залишати їх тут на голод, переслідування і загибель, коли знищать їм батьків?

У дверях з'явився Маріїн брат, кооператор Микола Жук. Вигляд у нього був постарілий і помарнілий, очі глибоко запалися.

— Колю! Відкіля й куди? Що привело тебе до нас в такий неспокійний час? — привіталася Марія.

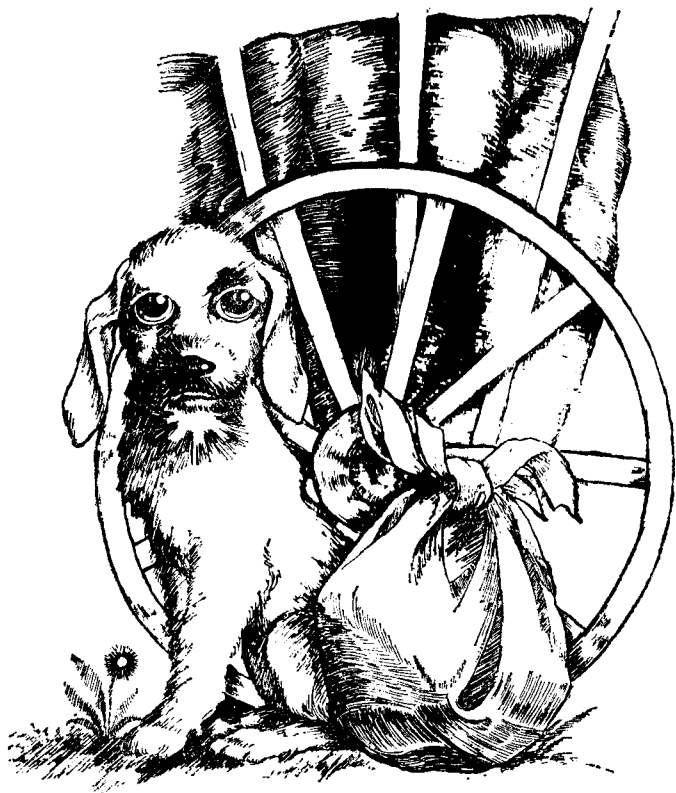
— Ідемо.

Брат сів тяжко, з видимою втомою.

— Куди?

Омелян не мусів і питатися. Він знав: куди очі поведуть.

— На захід! І далі, якнайдалі. Не годен залишатися. Це очевидна загибель! І вам раджу: негайно пакуйтеся, сідайте на віз разом з моєю сім'єю і їдьмо. Нема часу до надуми, врешті нічого й ду-

мати: не встигли знищити тебе за першим разом, тепер напевно не втечеш їм. Повертаючись, вони винищать усіх, хто не був з ними. Нема чого хекати!

Ставничі поспіхом почали збиратися в дорогу.

СКИТАЛЬЦІ

Коні вистукували копитами, віз котився по дорозі.

Он уже зникає містечко поза заслоною куряви, поля простяглися обабіч дороги. З тяжким серцем покидають рідний край люди. Раз-у-раз обертаються і дивляться на зникаючий світ, де провели своє життя. Їдуть назустріч бурі, може на загибіль.

То не грім гуде, то гомін гарматного вогню, то вибухи бомб. На возі сім'я Ставничих і Стефа та Микола Жук з сином Васильком, майже ровесником Марточки. Вони їдуть у напрямі Карпат. Молоді батьки з малими дітьми.

Разом з ними Фік; сидить біля Жука, що керує кіньми. Має наказ лежати. Але щохвилини схоплюється, крутиться, перелазить через сидження і лягає біля ніг Омеляна. Але й тут йому не лежить. Підривається на ноги, дихає швидко, з рота скапують краплі слини. Дивиться в очі господареві. В його розумних очах наче запит:

— Куди їдемо? А може я зістрибнув би і біг за возом?

Марія нахилиється, поклепує його по голові, гладить його шовкові вуха:

— Лежи, бідненький, лежи! Їдемо далеко, далеко, відкіля немає повороту. І може недобре ми зробили, що й тебе тягнемо з собою в бездомну мандрівку. Може краще було б тебе залишити у якихось людей. Мав би хоч куток і не потребував би скитатися.

Фік дивиться їй в очі і, здається, заспокоюється сам і заспокоює її.

— Не турбуйтеся, господарі. Що буде вам, те й мені. А може ще й придумаю вам у дорозі.

Фік злегка виляс хвостом, язиком засягає Марію по обличчю і на часок заспокоюється.

**
*

Їдуть за валкою вояків. Німці у відступі.

З лісу гримлять постріли. Вояки кидаються в придорожній рів і відстрілюються. Кулі літають, як чмелі, коні сполошуються, зриваються й женуть наосліп. Стефа і Марія пригортають до себе наляканих дітей, самі насилу тримаються драбин. Жук старається опанувати коней, які біжать навмання. Один клунок падає з воза, та цього ніхто не помічає. Аж десь за півмилі вдається Миколі спинити коней на подвір'ї якогось зруйнованого господарства. На щастя, нікому нічого не сталося. Всі віддилюють з полегшею.

— Знаєш, Колю, — радить Омелян, — не їдьмо головними дорогами. Ти бачиш, що на них діється.

Серед воєнних дій і метушні пропадемо. Краще їдьмо бічними дорогами.

— А ти думаєш, що про них ніхто не знає? Та ж вони на малах так, як і кожна стежечка. І військо використовує кожную дорогу.

— Все ж для авт вони непридатні і є більша надія проїхати ними.

Вирішують їхати бічними дорогами. Нерівні вони, колеса стрибують по камінню і вибоях. Порозбивані, пороз'їжджувані й прикрі для їзди. Проте, їдуть. Поволі. Частенько, а ще коли дорога береться під горб, чоловіки зістрибують і йдуть побіч воза. Щоб облегшити коням тягар.

Так під ніч добиваються до міста. Стають нічлігом у господаря на передмісті. Коней випрягають і, спутавши мотузом, пускають на луку пастися. Віз залишається на подвір'ї, біля нього сторожить Фік.

Скитальці якимось уклалися і, змучені дорогою, поснули. Хоч ніч вирує неспокійним рухом по дорогах і знеподалік долітає гомін воєнних дій.

Не спить Фік. Ходить по подвір'ю, нюшить. Підступає до дверей і скавучить стиха. Зараз же повертається і, наставивши голову в напрямі, де на небі жевріє заграва, вис. Виють і інші пси в місті: гомін війни сповнює їх тривоною.

Дорогою їдуть тяжкі воєнні авта, час від часу десь лунають постріли. Хтось стріляє, хтось відстрілюється. Небезпечно наїзникам на чужій землі. Окрім ворожої советської армії, стоїть проти них ук-

раїнська партизанка, що веде боротьбу проти відступаючих німців і наступаючих більшовиків.

Ніч неспокійна, ніч грізна. Під її покровом просуваються військові валки, відбуваються наскоки й бої, небезпечніші, як удень, завидна.

Що це?! Що гуде у далині, в височинах? Фік підносить голову й наслухує. Не землею-небом летить той гомін. Фік знає його, чув не раз шум моторів і гук вибухаючих бомб. Гомін голоснішає, наближається! Фік кидається на двері і з гавкотом б'є їх лапами, дере пазурями:

— Немає часу! Поспішайте! Швидше, швидше!

Омелян виходить з хати й наслухує: це літаки. Хвилинку думає: місто над річкою, над нею важливий міст...

— Швидко! швидко!

Люди вибігають на двір і ховаються в льоху біля хати. І раптом: пронизливий гук, земля дрижить і стогне. Небо розсвічують блиски, воно сипле погубний динаміт. Розриваються людські житла. Одні від вибуху бомб, інші від сильного подуву повітря. Горе тому, хто не сховався в землі, кому вона не дала захисту!

Сірий світанок після короткої, літньої ночі застає наших мандрівників у напівзаваленім льоху. На нього впала бомба, але завалилася хата, і вхід до льоху присипало грузом. Де стояла хата — велика яма, довкола битий камінь, дерева, повіривані з корінням, лежать покотом.

Викопуються з-під руїн, жінки заспокоюють дітей. Омелян і Микола вибираються шукати воза та коней.

Але Фік, де Фік? Де подівся в останній хвилині?

Знаходять його на подвір'ї, приваленого деревом. Очевидно, не встиг побігти за господарями. А може вважав своїм обов'язком стежити на дворі. Чоловіки відкидають дерево і видобувають пса. Голова його в крові. Чи живе?

Дихає. Прибитий, поранений. Рана наскрізь через голову. Під нею видніє кістка. Неушкоджена. Ліва, задня нога зламана, звисає безвладно. Чи житиме?

Марія промила рану і наклала на неї перев'язку. Пес лежить непорушно. Біля нього Марточка. Приговорює ніжними словами і плаче:

— Фіку, Фіку! Бідний, маленький песик має бубу.

З пляшечки вливає йому до рота води. Фік розкриває очі, але вони мутні, несвідомі. Пробує рушити ногами, скавучить з болю і западає в непритомність.

**
*

— Що ж нам робити далі? Не сидіти ж тут серед руїн та доглядати пораненого пса. — Омелян з запитом дивиться на Миколу.

— Та й хто знає чи житиме. Може, шкода і заходу біля нього. Втратив багато крові.

— Та вже що буде з ним побачимо згодом. Треба негайно рушати.

Знайшли віз. Повітрям викинуло його на завалену стріху. Перевернений, придавлений яблунею, що росла біля клуні. Все, що було на ньому, порозкидане й подерте: куски одягу валяються серед руїн, мішок з мукою розпорений, з нього насипалася купина муки.

Але де коні? Немає їх на луці.

В той час, коли Марточка піклується пораненим псом, Стефа й Марія збирають те, що залишилося з їхнього скромного добра. Івась спить на постеленій ряднині, його доглядає Василько.

**

Чоловіки знайшли коней в недалекому ярку над річкою, де вони паслися, спинившись після нічного переполоху.

В містечку більшість домів у руїнах. Зірваний міст висить на одному в'язанні. Валка авт і пішоходи, втікачі й бойовики, гармати й танки — хаос і замішання. Усім бо треба через міст на дорогу, що веде в гори, в Карпати. Дехто думає, що туди вже не дійдуть большевики, інші, що там спиниться фронт і відбуватимуться воєнні дії, і ще хто-зна що з того вийде, тим більше, що в горах діє Українська Повстанська Армія. Є, нарешті, за горами спокійний край, є Підкарпаття і Словаччина, і там певно можна буде перебувати воєнну заметіль.

Їдуть і Ставничі та Жуки. Фік із заплющеними очима лежить у Марточки на колінах, дихає швидко, має гарячку. Час від часу дівчинка вливає йому до рота води з пляшки. Коли вертається свідомість, пес чує в усьому тілі біль, а найбільше в зламаний нозі. Їдуть бічними дорогами, об'їздять місто, беручись до броду. По вибоїстій дорозі віз хитається й скаче по камінню й ямах, і від того Фікові дуже боляче. І знову западає він в отупіння, гарячковий півсон.

З журбою поглядає на нього Омелян: чи житиме? Погляд переводить на сім'ю. Не так вони довго в дорозі, а всі виглядають страшно: брудні, змучені, пригноблені. Ще добре, що пержили бомблення. А що чекає їх усіх завтра?

На овиді синіють гори. З надією дивляться на них скитальці.

У ГОРАХ

Ви знаєте наші гори, наші Карпати? Вони не стрімкі й не кам'янисті, а ще в тому обширі, куди якраз мандрують наші втікачі. Минули вони розбомблений Самбір, біля якого важливі мости понад Дністром, і тепер уже в бойківському селі біля міста Турка.

З полегшею зідхають наші мандрівники. Гори навівають почування безпеки. Далі вже не треба їхати. Принаймні, нині і завтра. Розтаборюються у газди в stodолі. Перший раз за довгий час мають змогу добре помитися в чистій річці. І спати спокійно, хоч не в ліжку, а на сні, що його прикинули плахтами. І коні, зморені дорогою, можуть відпочити і попастися над річкою.

Омелян здіймає Фіка з воза. Він — живий. За ним тяжкі дні, повні страждань, яких, здавалося, він не переживе. Але вже в дорозі вернулась до нього свідомість, і він легкими рухами хвоста відповідає на слова господарів. Так, можна надіятись, що видужає. Оце тепер і він в затишку людського житла, і не буде вже болячих поштовхів їзди. Його тепер доглянуть і, як удасться роздобути молока, то й він дістане мисочку.

Вдень тиша панує в гірському селі. Наче б ніде нічого не діялося. Тут свій порядок і свої зайняття. Вранці скриплять ворота і люди виходять у поле. Он хлопець виганяє зі стайні корови. Ідуть поволі чередою. На шиях дзвінки-калатала хитаються з боку на бік і подзвонюють. Рикне корова, заірже кінь, закудкудакають кури, десь загавкає пес, йому відповість другий в іншому місці села. Шумить річка срібними водоспадами й затихає в прозорих плесах.

Тихо вдень у селі. Люди в полі, старшенькі діти пасуть худобу по лісах, тільки малята граються біля хат або бовтаються в річці. Де-не-де й дівчину побачите над річкою, як пере шмаття. Стоїть у воді і вимахує праником. Плеще мокре шмаття під його ударами і збігають з нього струмки води.

Щойно ввечері оживає село. Повертається з пасовища худоба, повертаються і люди. Запашний дим виходить з коминів і стелиться понад річкою. В хатах готують вечерю, і пахне там грибами, бо дуже грибові наші гори і дуже любить їх наша людина. Калатають ложки об дерев'яні або глиняні миски, люди ідять здебільша мовчки, поважно.

По вечері жінки ще зайняті хатньою роботою, ще доять корів, роблять масло чи сир, варять на завтра сніданок чи обід. Але газди сідають на призьбі, файки в зубах, покурюють і балакають. Аж поки сон і пізні зорі не покличуть їх у хату. Тихі ночі в наших селах. Зорями небо засіяне, місяць мандрує небесними просторами. Шумлять-моляться смереки і гомонить річка. Десь здалеку, від кошари, де сто-

ять вівці, долетить гра-спів на сопілці. І пес загавкає і півень скрикне спросоння.

Але щось змінилося в наших горах тепер. Вдень тут наче б і далі життя і будні. Одначе, всюди повно чужих людей. Понаїздили з міст, понаходили з далеких доріг, з різних областей України. Їдуть і йдуть, вештаються, гомонять. І дорогами сунуть військові авта і їдуть вояки. Господарські сини, а є їх тепер у кожній хаті по кілька — приглядаються пильно до всього, щось радяться потайки між собою і з газдами. А як настане ніч, оживає й ліс, безгомінно проховзуються людські тіні, виходять на світло і поринають у темінь. Господарські сини дістають звідкілясь рушниці і пістолі, звідкілясь, наче з-під землі, виринають вози, навантажені харчами, одягом, зброєю. Загуркоче низка пострілів, гаркне автомат і — знову тиша.

На небі заграва.

**
*

Удень Омелян і Микола йдуть до міста, щоб розвідати новин. А вони різноманітні, інколи дивачні, строкаті. Коли говорити з українцями, вони майже незмінно кажуть: ось-ось большевики заломлять-ся і, як виринули з далі степів, так і поринуть знову в небуття. І повернемося додому. От, нині-завтра.

І поглядають на ліс, і надія роз'яснює їхні обличчя.

Увечері чоловіки сидять біля газдів на призьбі, покурюють та політикують. І газда слухає, слухає,

пакає файку, спльовує крізь зуби. І, вислухавши всього, каже: „Не бійтеся, тут вони не прийдуть, але якби прийшли, то вже не вийдуть живі з наших гір”.

А дорогами сунуть військові відділи. У відступі з України на Мадярщину...

Харчів щораз менше, щораз тяжче їх дістати і людей щораз більше прибуває, і ширяться тривожні вісті...

**

От так жилося сім'ям Ставничих-Жуків в ту пору. На межах рідних земель.

В той час Фік поволі видужував. Гоїлася рана на голові. Залишився згодом тільки рубець, що з чорної латки біля вуха біг скісно через голову. І кістка в носі зросталася. Два тижні нога була прив'язана до дошки, яку витесав Василько. Коли її зняли, пес ще якийсь час скакав на трьох ногах, може біль не дозволяв йому ставати на хвору ногу, а може тваринним інстинктом щадив її. Згодом став ходити кульгаючи.

Після воєнних переходів змінилась і його вдача. В ньому не залишилося нічого з веселости й безжурности домашнього, догляданого пса. Натомість подвоїлася його чуйність, можна сказати і підозріливість. Так до людей, як і до їхніх предметів. Кожен незвичайний шелест непокоїв його. Найбільше боявся літаків і, ще здалеку почувши їхній гуркіт, скавучав і ховався в найтемніший куток.

**
*

Ніщо не сповнилося з віщованого-сподіваного. Одної ночі загорілись заграви он там за лісом і долетів гомін великих боїв. Світляні ракети пороли нічну темряву і гук гармат котився землею, лісом і небом.

Довгою валкою сунули вози з утікачами. За відступаючим військом. І знову була замішанина, стрілянина і тривога; заглада висіла над усіма і загрозувала від кожного вояка, з землі, з повітря, з дороги, з лісу.

В хаос відступу замішалися й наші мандрівники.

**
*

Гори наче стали нижчі та пласкіші. І вже не було на них лісу, а вкривали їх луки-полонини. На ділі не гори стали нижчі, а дорога підносилася щораз вище.

Хто бував у гірських просмиках, той добре знає, як виглядає такий прохід через гори на друге узбіччя. А коли ви пам'ятаєте наші Карпати й були колинебудь в Ужоцькому просмику, пригадаєте собі чарівний вид з верхів. Поверніться лицем на південь і гляньте: гори і гори, зеленіють і синіють і ген там ледве мріють на овиді. Гадючкою сльозиться річка внизу, склється закрутами поміж горами в долинах. З провалля збігає вужівницею дорога. Широка, бита дорога, що веде з Західньої України до Срібної Землі — Закарпаття. Вид незрівняний.

Але нашим мандрівникам ніколи розглядати околицю. Після довгих переговорів мадяри дозволили втікачам пройти через їхній край на захід. Їхній край? Останній кляптик української землі, який загарбали вони під час війни в заплату за співпрацю з німцями. Тож снувалася валка вниз дорогою. Гори по тому боці наче стали вищі і своїми могутніми спинами загородили світ. Наче кривавий ніж, прорізала їх гранична смуга, провалля замкнули граничні застави і, хоч ноша народня була тут така, як і по той бік гір, і говорили люди тією ж мовою — був то вже край під іншим займанцем.

О, рідна земле, о рівнини, вкриті золотими полями жита-пшениці, о, зелені, задумані гори, ми вже покинули вас і їдемо в світ. Далекій, невідомий світ, між чужі люди.

Одне тільки приносило розраду мандрівникам: війни тут не було. Всюди панувала тиша й селянські будні. Страхіття війни вже за ними. Останні дні в горах серед замішання й грози воєнних дій були страшні. З полегшею тепер відпочивали. Набір їхній теж був значно менший. В горах довелося вимінювати одяг за харчі, яких там ніколи не було вдосталь. А дітям треба було молока, масла...

Мандрівка мала тепер зовсім інший характер. Вона перестала бути безладна, і вже не мандрував кожний так, як хотів чи як міг. Тепер мадяри об'єднали втікачів у валку, дали їм сильну ескорту і спрямовували на широкі дороги. Але ескорта була не для охорони, а на те, щоб не дозволяти їм нав'язу-

вати зв'язки з місцевою людністю. Не вільно було купувати харчів, не вільно було приставати чи залишатися в дорозі.

З болем піддавалися скитальці тим наказам. На воротах стояли люди, і так хотілося з ними поговорити. Хотілося розкрити їм все, що діялося в Україні, і перестерегти їх. Але наставлений кріс вояка забороняв будь-який контакт.

Все ж поночі, коли скитальці розтаборювалися в полі, закарпатці підходили потайки до варт і до шатер і говорили з ними. І дехто казав: „Чого втікаєте? Це ж ідуть брати-слов'яни, несуть рівність і волю”. Яка це рівність і яка воля — вони не знали. Скитальці розказували їм про свої переживання, про вивози, арешти, знущання, про голод і загальне вбозтво, про колективізацію і винищування українства.

З недовір'ям похитували головами. Вони були після недавнього невдалого зриву проти відвічного ворога-мадяр і тепер надіялися на визволення. Хоч багато хто знав уже, яке воно, і не з одної хати хлопці були в горах з партизанами.

З тяжким серцем відходили до своїх хиж.

У ЧУЖОМУ СВІТІ

Не довго їхали скитальці Підкарпаттям: далі на захід простягнулася дуже схожа країна Словаччина. І гори і народ схожі, і навіть мова їх не дуже різнилася. Але край був багатший, люди жили в більших достатках. Тепер вони були під німецьким гнітом і, як усі інші поневолені народи, мріяли про звільнення. І, як інші, нічого не знали про большевиків та їхню владу. Тож часто запитували: „Пречо уходіте?“ — І старалися переконувати, що рускі, то брати. Тут уже не було конвою, і скитальці могли вільно говорити з місцевою людністю. І говорили їй розказували. Дехто вірив і приймав у хату, але багато було таких, що ставилися вороже, не пускали на нічліг, не продавали харчів.

Найбільша небезпека грозила скитальцям від словацьких партизанів. Вони воювали з німцями, але часто насакували їй на валки втікачів, завдаючи їм багато шкоди. Так сталося й з нашими скитальцями.

**

Тої ночі валка втікачів розтаборилася на зарінку, поза селом. Хто мав, порозбивали шатра, інші

влаштувались під плахтами на возах, а то й під возами, як кому захисніше. Ще недавно осіла людина, забуваючи вигоди житла, ставала номадом-кочовиком.

Уздовж річки горіли ватри, на яких втікачі варили їжу. Де-не-де навіть пісня відзивалася. Тужна, ніжна, сумовита. Чужі зорі мерехтіли на небі, купалися в чужій річці. А там, ген за нею, темніли гори, високі, грізні Татри.

Як тільки розтаборилися, Микола вирішив піти в село.

— Піду. Спробую роздобути харчів. Тих трохи муки й сала, що веземо з дому, вже небагато. А дорога хто-зна ще яка далека.

— Не йди, Колю! — просила Стефа. — Яюсь перебідуємо. Я боюся, щоб тобі чогось не сталося, вони все ж чужі, а то й ворожі нам. І ніч . . .

— Не бійся. Найгірше вже за нами, а словаки, хоч і чекають на большевиків, народ добродушний, слов'янський. Щождо вас, то ви — разом, і не думаю, щоб вам щось загрожувало. Все ж майтеся на осторозі, держіть коней біля воза, і хай пес їх стереже.

— „Зрештою, ми між людьми, хоч нас і не багато”, — міркував Омелян.

Проте, якийсь неспокій огортав його. Що може отакий гурт цивільних людей проти озброєних? В такий непевний час можна всякого зла очікувати і від німців, і від партизанів.

Отже, Микола пішов. За гроші нічого не можна було дістати, тим більше, що втікачі мали польські гроші, яких словаки не брали. Харчів можна було дістати тільки в обмін, найчастіше за цигарки чи тютюн, яких всюди було обмаль. Тож узяв їх з собою й Микола. Може вдасться вимінити на молоко і хліб. Всі такі помарнілі й збідовані в дорозі.

**
*

Перший загавкав Фік. За ним відізвалося ще два пси, що мандрували з господарями. Всі три вони були сторожами валки і не раз поночі будили людей, остерігаючи проти небезпски. Від села наближалися якісь люди.

— Хто ви? — спитали, підійшовши до возів.

— Ми — українці, — відказав хтось з утікачів.

— Проїздимо через вашу землю на захід. Не думаємо тут залишатися.

— Пречо уходіте? — знайоме, настирливе питання. Тяжко було розказувати їм усе. І так би не повірили.

Зібрали чоловіків і зажадали, щоб ішли партизанити, бити, мовляв, спільного ворога, німців, допомагати русским братам.

Та охочих не знайшлося.

— Тих старших не будемо просити, ані примушувати, — звернувся один до Омеляна. — Але ти молодий, чому б тобі не повоювати? Підеш з нами!

— Не піду! Я своє відвоював. І коли сюди прийдуть большевики, ви теж так воюватимете, — боронився Омелян.

— А як ми тебе попросимо? — в руці партизана блиснула пістоля.

— І то не піду. Прошу, гляньте на мої пальці, як мені стріляти? А знаєте, хто їх так гарно покритив? Брати-слов'яни, що їх ви чекаєте!

— То ти німець або німецький коляборант, коли вони до тебе поставилися вороже.

— Ні, я українець. А цього доволі, щоб проходити муки й бути приреченому на загибель.

Почали радитись. Очевидно, не дуже вірили Омелянові. Але чоловік і справді не здібний до зброї.

— Коні твої? Замість тебе вони підуть з нами! Придадуться. Хлопців щораз прибуває і ми формуємо кінний відділ.

Тут уже обидві жінки і Омелян стали просити, щоб коней не забирали. Чим же пойдуть далі?

— Не поїдете. Залишитесь в селі, аж доки не прийдуть русове. Тоді вернетесь додому.

Казали, що додому нізащо не вернуться, і благали не брати коней. Та даремно. Їх відв'язали від воза і погнали до річки, за якою темнів ліс.

З голосним гавканням кинувся їм навздогін Фік. Але його відкликала Марія. Що він може допомогти проти насильства?

Повернувшись із села, де йому вдалося роздобути трохи харчів, Микола застав сім'ю в розпуці.

Віз без коней стояв на зарінку, і ватра догоріла, і Стефа плакала...

— Не плач, Стефцю! — просив. — Щось же мусимо порадити!

— Ще добре, що його не було — потішав Омелян. — А то взяли б з собою.

— Так, це правда, ще добре, що всі разом, — сказав Микола. — Але якби я був з кіньми, то при нагоді міг би з ними втекти. Тепер нам залишається тільки чекати, що буде. Партизанські бої розгортаються і в хаосі замішання різне може трапитися.

Ніч журбою оповила валку втікачів. Забрало кількох чоловіків, не стало коней.

ШУКАЙ!

До села скитальці не хотіли йти. Та й не дуже їх запрошували. Війна зробила людей обережними й неприязними. А ще ж до скитальців-приблуд. Як би були чесні, сиділи б удома. Звичайній людині нічого політикувати, нічого кидати рідний край. Так думали поголовно ті, що не зазнали ще нового ладу, прикритого блискучою покришкою пропаганди.

Не хотіли йти ще й тому, що боялися розсипатися. І старалися знайти якийсь спосіб мандрувати далі.

Щодня чоловіки ходили до громадської управи і жадали, щоб звернули їм неправно забраних коней. Інколи їм обіцяли дослідити справу і щось допомогти, а то виявляли повну незацікавленість і навіть ворожість.

Зустрічали німецькі військові відділи і просили транспорту. Їм або відмовляли, або казали, щоб їхали в тій справі до міста, до ортскоманди. Туди вони не дуже спішилися. Знали, що коли звернуться до німецької влади, то їх негайно заберуть до Німеччини на примусову працю. Цей останній вихід залишався їм на випадок, коли вже не буде ніякої іншої надії.

А час ішов. Разом з ним розвивалися й воєнні події. Большевицька навала залила вже всю Західню Україну. День і ніч тягнули дорогами німецькі війська. Їх бомбували американські літаки вдень, а вночі нападали на них партизани. Як українські там, в Карпатах.

Але ні гори, ні ріки вже не ставили перешкод воєнним діям. І жінки сподівалися, що у воєнній замішанині вдасться їм знайти забраних чоловіків. Переходили скитальці через річку і йшли до лісу шукати своїх. Але далеко не відважувалися заходити в чужі, незнайомі гори, де могла чекати небезпека.

Ночі вже розсвічувались загравами, і глухий грім котився землею.

**

Місяць стоїть високо на небі. Ніч ясна і тепла, літня ніч. В мирний час люди, а головно молодь, радіють такій ночі. Допізна гомонять пісні по селах, і закохані пари мандрують доріжками-стежками, залитими срібним місячним сяйвом.

Насторожена тиша панує тепер у селі. Інколи скригнуть двері, якась тінь проховзнеться і зникне в темряві. Хтось стоїть у вікні, в нічних сутінках, і стежить. Загавкає пес, один, другий. Заторохкотить скорострія. Хтось біжить і падає, виють пси.

Дорогою ідуть танки. Зелено-буро розмальовані, вони наче величезні черепахи. За ними — змоторизований відділ. Гуркочуть вужівниці по битій дорозі і місяць розсвічує їх звисока.

Шум крил, гук моторів! Червоні іскри між срібними зорями. Вибухи бомб, що летять з літаків на дорогу.

Покручений метал танків змішується з камінням і землею, крик ранених, метушня.

З лісу — скорострільний вогонь.

Колона повертає гармати й відкриває вогонь по лісі. Вояки припадають поза вирвами й купами землі.

Звичайна нічна дія.

Рештки колони торохкотять далі вужівницями. Місяць лягає за горами. Люди в хатах прислухаються до страхітливого гомону, моляться до образів, перед якими горять лампадки, і думають з журбою про синів-братів, що в таку ніч стоять у полі з рушницею в руках.

Ранок — і далі звичайне життя села, і далі нашвидку направленою дорогою сунуть колони військ.

**

Омелян і Микола вибираються в ліс шукати коней. Дають Фікові понюхати упряж і кажуть: шукай! Цей наказ і запах пес добре знає, не раз уже ходив шукати коней. Нова надія оживлює скитальців: після нічного бою могло дещо змінитися, може дехто зміг сховатися, може коні розбіглися.

Ліс, як і люди, постраждав у воєнну бурю. Лежали покотом смереки, що шуміли ще недавно, посріблені місячним сяйвом, стриміли стовбури буків, що їх порозривали стрільна. Ями і біля них купи

землі, коріння вивертами, пів боку ялиці, обдертої з кори, скапує кров'ю-живицею. Сполошеним птахам забракло гнізд. Яструби та вірли кружляють понад лісовим побойовищем. Прокрадаються люди поміж деревами й обламами. Пес бігає закрутами й петлями, нюшить. Вуха насторч, хвіст пружко-поземо.

— Шукай, Фіку, шукай!

Знайомий запах! Але багато запахів у лісі. Фік бере гостро вправо. Зникає.

Гострий гавкіт лунає в лісі. Йдуть якомога швидко в тому напрямі. Нагло кінчиться ліс і появляється невеличка галявина. На ній коні! Подерте мотуззя волочиться за ними. Очевидно, зірвалися з припон, сполохані гарматними пострілами вночі. Фік гавкає уривано, раз-по-раз. Побачивши господарів, підбігає до них і радісно гавкає:

— Знайшов! Є!

**

Два вершники чвалають лісовою дорогою. За ними пес.

— Швидко до річки! Швидко до броду!

Фікові вуха вже не наставлені: вони весело метляються по боках голови. За кожним стрибком танцюють вони, клапаті вуса, як каже Марточка. Хвіст наче крутить задом, а не зад хвостом. Все ж обидва разом біжать за передньою частиною, забігаючи її то з правого, то з лівого боку. Біла зірка ясніє на грудях, темна цятка шовково цвіте над оком на цинамоновому лобі. Очі випромінюють велику псячу радість.

НЕ МИНУЛА ДОЛЯ

Дерев'яні бараки, колись військові, були густо розставлені на широкій площі. Коли приглянутися здалеку, виглядали як відділ вояків. Ось-ось почнуть вправляти: ляж! встань! вперед! бігом! Але вони стояли в своїх шерегах один біля одного і не збиралися нікуди рушати. А ще ж табір докола обведений дротом, на брамах озброєні стійки. Ті самі СС'и, що ескортували втікачів із Словаччини. На них темнозелені уніформи з чорними виюгами й труп'ячою головою на шапці.

Табір був розбомблений. Глибокі вирви свідчили про недавні бойові дії. Багато бараків було пошкоджених, деякі й зовсім завалились. Але не бракувало рук. Втікачів з кожним днем прибувало більше. Разом з розвалом німецьких фронтів зростало й число втікачів. Тож працювали над відбудовою пошкоджених бараків, зарівнювали вирви, направляли дороги. Був це перехідний табір, в якому збирали втікачів і з якого відряджували їх далі, переважно на працю до Німеччини. Таких таборів було чимало, і в одному з них поблизу Відня опинились обидві сім'ї: Ставничих і Жуків.

Мали вони за собою тяжкі переживання під час мандрівки через Словаччину. Бували в тихіших околицях, де населення жило в добробуті і досить приязно відносилось до втікачів. Потім в'їздили в околиці, де панував повний хаос і воєнна замішанина; ще в інших уже орудували комуністи, яких скидали з літаків. В одній із таких околиць попали до комуністичних партизанів, які завернули їх назад на схід. Але транспорт натрапив на відділ німецького війська, що розігнав партизанів. У перестрілці згинуло немало й втікачів.

Далі вже валка посувалася під ескортом війська, і люди мали хоч захист від наскоків і самоволі скомунізованих чи зорганізованих комуністами людей. Сім'ї Ставничих і Жуків виходили щасливо з усіх тих тяжких і небезпечних ситуацій. Навіть на війні не кожний вояк гине. Втратили більшу частину своїх речей, але найважливіші — віз і коні — зберігали.

Так захоплених людей німці везли до табору. Зі страхом думали про нього. Знали не мало про большевицькі табори, знали й про німецькі, і обидва були однозначні з тяжкою, примусовою працею, знущанням та голодом. Але переживання в Словаччині, постійна загроза збоку комуністів видавались їм гіршими від усього. Тож потішали себе старим: якось то воно буде.

Бо й який мали вибір? Раз покинули рідний край, то тепер уже були як той лист, що його вітер зірвав з дерева: куди хоче, туди ним кидає.

Отак опинилися за дротами в таборі.

Панувала там велика тіснота. В бараках містилося по кільканадцять родин нараз. Були там тільки дерев'яні ліжка одне над одним, інколи й у три поверхи. Поміж рядами ліжок тільки перехід по цементовій долівці. На середині довгий стіл і біля нього лавки. В деяких бараках були печі, в інших ні.

Усе майно втікачів лежало на ліжках і під ними. В ліжках було повно блощиць, і вони страшно дошкуляли людям. З блощицями вони зразу ж стали до боротьби. Ніяких хемічних засобів їм не дали, тож єдиним способом було вишукувати тих паразитів і вбивати голіруч. Така була головна робота тих, що не виходили на працю в таборі або поза ним.

Харчі були мізерні. Вранці чорна кава, малий кусок гливого хліба і дрібка мармеляди з буряків. Вполудне зупа з брукви, чи радше бруква з водою, ввечері те, що вранці. Супи ніхто не міг їсти, вона мала відразливий смак і її виливали. Їли те, що кожний привіз з дому. Не всі бо мали таку довгу мандрівку за собою, як наші знайомі. Дехто їхав залізницею просто на захід і тільки в Австрії попав до табору. Ті мали з собою все, що вдалося взяти з дому: муку, кусок сала, м'яса чи сухарі. Тож часто ділилися з тими, які не мали нічого. Варили на печач крупи та картоплю. Зрештою, можна було підкупити стійкових цигарками, вийти до міста й дістати там трохи харчів, хоч як тяжко було їх роздобути.

Вдень, коли люди розходились на працю, було тихо. Зате вечорами панував гамір, як у вулику,

штовханина, плач і крики дітей, сварки. Кожен мав щось розказати про події дня. А з них найважливіші були: реєстрація і відрядження на працю.

Реєстрація відбувалася зразу ж, як тільки люди прибували до табору. Її переводили німки. Були вони не менше суворі, як чоловіки, інколи й більше безоглядні та нетерпимі до чужинців. Для них усіх вже пропала відвічна мрія германців: здобути родючу українську землю, про яку розказували легенди, що вона медом і молоком тече. Оце замість тої землі мають її людей і мусять їх ще годувати. Врешті, згідно з нацистською наукою, вони були панівним народом, а ці люди їхніми рабами. Чи там на тій землі, чи тут, засудженими на винищення. Винищити „авсроттен” було одним з головних німецьких кличів того часу.

Але не так то легко було вигубити нашого брата. З вдачі твердий і видержливий, терпеливий, відважний і бойовий, він ставив спротив всюди, де міг, а тут, у таборі, один одного зберігав і рятував, як міг. Пізнали це й Ставничі.

**

Ані коней, ані Фіка не було з господарями. Що сталося з ними? Невже їх спіткала доля, яку обіцяли їхнім господарям німці?

Під час реєстрації зараз же першого дня вийшло он що:

— Маю коні і пса, — заявив Микола.

— Ферботен!* — обурилась німка-службовичка.

— Алеж ми без них не погоджуємось залишитися! — заявили нараз обидва чоловіки.

— Мовчати, швайген! — визвірилася німка. — Ми наказуємо! Коні відрядимо на господарство. І вони теж мусять працювати для перемоги.

Чоловіки переглянулися. Ще тепер, коли вже все валилося, вони сподіваються перемоги. В голову їм ударив нацистський режим і його змаг до панування.

— Алеж коні наша власність і, якби не вони, ми сюди й не добрались би, — пробували боронитися.

— Дістанете посвідку, що ви їх здали. З нею підете до команди табору. А щодо пса: Ганс, забори пса і заведи його до інших! — дала німка наказ помічникові.

— Змилуйтеся! — благали вже всі разом. — Це ж не звичайний пес. Він пройшов стільки! Його господарів вивезли большевики... він беріг нас...

— Не цікавить мене історія вашого пса. Забрати!

Марія взяла Фіка на руки, закутала в своє пальто і заявила, що нікому його не віддасть.

Двоє вояків підскочили до Марії, один скрутив їй руки назад, а другий вхопив пса. Біла ногами, плювала й кричала. Омеляна, що став її боронити, ударили двічі в лице.

---

* Заборонено.

Фік виривався з рук вояка, гавкав і гарчав, укусив його в ногу. Вояк палкою вдарив пса по голові, а потім узяв за ноги і кудись поволік.

Діти плакали, Марія виривалася бігти, але її здержали чоловіки. Цим подіям приглядалися люди, що купчилися біля урядового бараку.

Обидві сім'ї приділили до одного з бараків. І часу їм не дали на розпуку та побивання. Приспішували: „Шнель, шнель, форвертс!“* Мусіли швидко занести рештки свого майна, щоб успіти приміститися перед ніччю. Усі були зморені, схвильовані та пригноблені. Марія й донечка плакали. Як же можливо, щоб Фіка дати отак на загибель?!

---

* Швидко, швидко, вперед!

ЛЮДИ В ТАБОРІ

Люди відстояли чергу за вечірньою кавою й хлібом і повернулися з своїми горщиками вечеряти. Хто мав місце, сидів за столом, інші посідали на ліжка.

Та наших мандрівників не бралася їжа. Вони й не ходили за нею. Поскидали клунки й стали розглядати людей та радитись. А людей було багато, різних. Були в цьому бараку тільки українці, і то з різних областей, з різних повітів. Усі мали за собою довгу, страшну мандрівку. Не одна родина втратила когось по дорозі: чи то вбитого бомбою, кулею чи застріленого з рук грабіжників або чужих партизанів. У дорозі через гори й Словаччину пропало багато людей.

Он сидить самотня жінка. Не молода вже. Дивиться на новоприбулих і сумно пожитує головою. Їхала, як і вони, возом. Чоловіка з кіньми забрали ще в Україні до війська, а її саму відрядили потягом на захід. Їхала довго, потяг затримували на бічних рейках, і там доводилось стояти по кілька днів. Просто чудом пережила страхіття бомбування залізничних станцій.

Що проти всіх тих нещасть життя одного пса?

Он сім'я: батьки і дочка. Їхали з трьома синами, а тепер не мають ні одного — усіх поволікли кудись комуністичні парашутисти, як переходили через гори. Люди потішають, що може повернується. Хто знає, чи не вбили їх там де?

Он ще самітня жінка. Їхала з чоловіком і одруженою донькою. На Словаччині розлучилися: донька поїхала до Братислави, а батьки залишилися. Попали у воєнну заметіль, чоловік з возом десь пропав, а її саму відрядили до табору.

Є сім'ї, що мають щастя, бо вони всі разом. Але, як і інші, покинули рідну хату, бо життя під большевицьким пануванням переконало, що скорше або пізніше грозить їм смерть. Вони розказують про свої переживання.

Слухає їх мати, волосся якої вже присипала сивина, хоч вона ще не стара. Мала двоє дітей: сінка і доню. Тепер сама. Хлопець ходив до школи. Був чудовий учень і патріот. Хоч йому було тільки шістнадцять літ. Уже в тому віці належав до націоналістичної організації, був провідником клітини в своїй клясі. Мати благала його, щоб кинув: вони бо не мали чоловіка і батька, що помер ще за Польщі. Хлопець — єдина надія. Але він казав: „Мамо, я дуже люблю тебе, але Україну люблю більше”. Одного дня большевики забрали його таки зі школи, і слід по ньому згинув. Мати шукала його по тюрмах, по судах, писала до найвищих чинників. Був такий молодий! Ніде в світі не засуджують таких молодих

хлопців та ще й за політичні провини. Але нізвідкіля не дістала відповіді. Пропав, як камінь у воду.

— А донька? — хтось запитав.

Жінка похилила голову й ледве чутно сказала:

— Одружилася з большевицьким старшиною і поїхала з ним кудись у світ.

Бо була війна і людьми, як листям, мела. Коли прийшли німці, мати шукала свого сина по всіх тюрмах, але ніде не натрапила на його слід. І поїхала на захід, відреклася доньки, що одружилася з ворогом.

Селянська сім'я. Чоловік, жінка, дівчинка, малий хлопець. Двох старших хлопців німці розстріляли на міському ринку. На очах батьків. За приналежність до підпільного руху. Молодший падав перший, успів ще перехреститися; старший ще мав час крикнути: „Слава Україні!“ Кров бризнула на їхні вишивані сорочки.

Як же ж сталося, що тепер вони тут, між людьми, що втекли до Німеччини?

— Рятуюмо те, що залишилося: двох молодших. Їх напевно спіткала б смерть з руки большевика, бо вони є такі ж патріоти, як були обидва їхні брати. Славко — йому вісім літ — вже тепер каже: як виросту, піду воювати за Україну і помщуся за Василя й Ореста. Але чи вдасться нам, чи вдасться їм зберегти життя?

Тепер уже говорять усі навпереміш і в усіх один неспокій і один сумнів: що буде далі? Як доведеться жити тут, у Німеччині, що хилиться до упадку? Але

де вже їм тепер розв'язувати такі далекі питання! Для них тепер найближче, найважливіше: що зроблять з ними німці? Порозсилають по фабриках, що стоять під постійним бомбуванням, чи держатимуть в таборах? А як прийде до якихось мирових переговорів, чи видадуть большевикам, щоб заплатити ними за свої невдачі?

Хтось згадував про газові камери та інші страхиття німецьких концентраційних таборів.

Але є й оптимісти. Ті, які сподіваються, що все буде добре: війна скоро скінчиться, Німеччину займуть союзники — американці й англійці — і всіх утікачів заберуть до Америки. Вони розказують про родичів за океаном, показують листи і розповідають про життя у тому далекому світі, про добрі заробітки та про те, як швидко там їхні родичі доробилися.

Хто вірить, хто ні, але в усіх одне бажання: емігрувати. А там нехай що буде, те й буде.

Але до того ще далеко, ох, як далеко, і хто доживе до того часу?

Сумніви, здогади, розповіді виповнюють баракки. Вони наче велика сторінка історії, що її повертають могутні пальці долі. Так і чутно шум того скривавленого листа.

Чи і хто запише його людським письмом для пам'яті прийдешніх поколінь? Чи і хто читатиме його колись?

НІЧНА ПОДІЯ

Фік прочунявся. Старався стати на ноги. Вони хиталися, в голові кружляло. Зовсім невиразно він пригадував собі, як Марія тулила його й загортала в пальто і як потім він кидався і — удар в голову. Чув його й тепер, голова боліла.

Підвівся на ноги, заточився й наткнувся на щось живе й тепле. Воно обнюхувало його вогким, холодним носом і скавучало. То був пес. Ще один пес у темній комірчині, куди кинули Фіка, спершу приголомшивши.

Не був, отже, сам. Від цього стало йому трохи легше. Завиляв хвостом і відповів тонким скавучанням. Стали обнюхувати один одного. Після того незнайомий почав вилизувати шкіру на голові Фіка. Такий бо звичай у тварин: коли вона сама не може вилізати собі рани, робить це друга, хоч би й чужа. Лизання очищує рану, заспокоює біль і гоїть.

Фік лизнув язиком пса по носі. Так він подякував йому за дружню прислугу. Далі став обходити і обнюхувати комірчину. Пахло тухлиною, сириною. Було зовсім темно. Де-не-де на землі натрапляв на нечистоту по інших псах. Свіжу і стару. Значить, це було приміщення для псів. Але нюх підказував, що

вони тут довго не були. Не було також ніякого посуду, ані харчів.

Від того прокинувся страх. Великий, тваринний страх. Фік загавкав. Загавкав і його новий приятель. Але ніхто не відзивався. Тоді перейшли вони на протяжне, жалісне виття. Гавкали й вили хтозна як довго. Невже можливе, щоб їх покинули в нещасті їхні господарі?!

Ніч тяглася. Змучившись від довгого плачу-лементу, пси лягали на землю й дримали. Але зараз же прокидалися знову страх і туга, і вони починали знову побиватися. Безуспішно.

В перерві між одним приступом скарги і другим Фік кружляв уздовж стін. Ви бачили колинебудь пса, а ще радше лиса або вовка в клітці? Вони бо брати.

Хоч яка була б клітка, тварина кружляє вздовж стін, б'ється об них. Стає на лапи і шукає отвору. Коли його не знаходить, гризе зубами залізні прутти. В її очах розпука, паща кривавить. Бідна, бідна тварина в клітці, в неволі! Не знаю, чи спить вона вночі чи також і вночі побивається. Не диво, що тварини породи пса в клітках такі худі, виснажені і довго не живуть.

Так побивалися і обидва пси, кинені до комірчини, звідкіля вранці мав забрати їх живолуп. Небезпеку вони прочували чи може пронюхували, так би мовити. Нею була виповнена комірчина, вона чаїлася в стінах, темряві й самоті.

А проте, Фік не втрачав інстинкту самозбереження, змагання до волі. Перестаючи вити, він обнюхав стіни. У той час, коли всі вони мали той самий тухлий запах, один куток пропускав свіже повітря. Не просто, але так, ніби крізь шар землі. Припавши в тому кутку, Фік нюшив. Здалеку, дуже здалеку доходило свіже повітря, запах свободи!

Обидва пси стали порпати долівку. Була вона цементова, але цемент потріскався й місцями злущився. Порпаючи, вони відкидали його. Фікові придалися вправи в порпанні ще з молодечих часів, коли то з Дикими ходив він до лісу на псотливі лови. Але тепер він дер землю, тепер була не гра, а — боротьба за життя!

Час від часу вони переставали, і тоді Фік опускав ніс у випорпану яму і нюшив. Інколи він вловлював гомін рівномірних кроків. Але були вони далекі і поволі стихали. І знову гомоніли. Щось підказувало Фікові, що їм не можна довіряти, і коли кроки зближались, пси припадали до землі й затихали. Кроки вартових вояків різняться від кроків господарів, це певне.

А ніч бігла.

**

Не спалося Ставничим і Жукам. Перша ніч в людському мурашнику, в задусі й тісноті серед багатьох людських тіл. До того ж тяжкі думки не давали заснути: яка доля чекає їх усіх? Тепер вони вже зовсім у руках німців. За дротами. Микола

думав про своїх коней: Карого й Шпака, і жалем стискалося його серце: Карого він купив дволітнім, здоровим коником, але Шпак у нього народився і був як рідна дитина. На ньому їздив Василько, і кінь ходив за ним, як пес. Де ж тепер Васильків приятель, де ті коні, що везли їх з дому? І як бути далі без них?

Омелян роздумував над долєю Фіка. Невже він згинув отак даремно? Правда, коли в таборі його невільно держати, то повинні були дозволити десь примістити пса. А то так, на знищення!

Сідав на талчані й думав неспокійно: чи не піти його десь пошукати? Алеж куди поночі, в невідомому місці, серед бараків і магазинів, шопок та румовиська?

Марія теж поверталазя неспокійно з боку на бік, підносила голову й наслухувала. Здавалося їй часом, що чує виття, чує знайоме шкрябання в двері.

А ніч тягнулася, коротка літня ніч. Бралось на світання.

**

Комірчина, в якій перетримували псів, стояла поблизу дротяної огорожі. За нею й походжав вартовий. Від сторони таборової площі бомба вирвала землю так, що одним кутом комірчина прилягала до вирви. Вона була завжди повна води, чи то з дощу, чи з позриваних водотягових рур. Вода була зелена і каламутна. Люди поглядали на неї зі стра-

хом, кажучи, що там ще й досі лежать трупи людей, які згинули під час бомбування.

Пси дерли землю й нюшили. Їхні носи вкрились землею, шкіра на лапах обдерлася до крові. Але божевільна віра в рятунок не покидала Фіка. Грїб землю, розкидав на боки й залазив у діру вже до половини, тільки зад стримів з неї. Запах свіжого повітря дужчав, ставав щораз виразніший. Швидко, швидко пазурями!

Випорпав грудку землі, і нога опинилася в порожнечі. Попорпався ще трохи, аж діра розкрилася, і Фік побачив бліде передсвітанкове небо. Пропхався крізь діру і зараз же, втрапивши під ногами ґрунт, полетів униз головою в воду. Це була несподіванка, але Фік виринув і поплив до берега.

**

Омелян таки не знаходив собі спокою. Коли на небі появилася рання зірниця, він устав, накинув на себе халат і вийшов з бараку. Надіявся, що почує гавкання чи виття пса. Але всюди було тихо. І люди ще спали. Тільки там десь розміреним кроком ходив вартовий.

Омелян пішов у напрямі огорожі. Сам не знаючи куди. Розглядався й наслушував. Пройшов між кількома рядами бараків, минув магазин і взявся направо, поза таборову кухню. Там темніли якісь невеликі шопки. Може там замкнули Фіка? Надія жевріла, хоч і слабою іскрою. Наблизився до вирви і пристанув. Кроки вартового наближалися. Побіг швидко й впав поза купою викиненої землі. Варто-

вий, мабуть, побачив підозрілу тінь, бо засвітив ліхтарку. Гостре світло пронизало досвітній сутінок. В Омеляна застукало серце. Як побачить його вартовий, подумає, що він злодій, добирається до складів. Світло обмацувало землю. Спинилося на купі, за якою лежав Омелян, і освітило береги вирви.

В тій хвилині з глибини вирви виринув пес. Видряпався на берег і обтрясав з себе воду.

Поклик: „Фік!“ і постріл пролунали одночасно.

НА ТЕКСТИЛЬНІЙ ФАБРИЦІ І НА ГОСПОДАРСТВІ

Вранці відзивався гудок. Гострий, пронизливий, нестерпний. Не раз дівчата нарікали: хай би сказився! Бо він нагло вдирався в життя робітників, і з ним не можна було ніяк домовитися, ніяк його обминути: він кликав на працю.

З двох корпусів, у яких були приміщення для остарбайтерок*, вибігали дівчата. Їх німці вивезли на працю переважно з України. Вони збігали залізницями сходили і розходилися по будинках, в яких працювали. Тепер уже стукотіли машини, бігали шпульки, снувалася пряжа, намотуючись на великі клубки. Ткацькі варстати пряли її потім, виробляючи полотно і вовняний матеріал на уніформи, коци і інші речі, потрібні для військового вжитку. Бо фабрика пана Гофбавера в цьому баварському містечку працювала, як і всі інші, тепер для війська.

Вполудне знову відзивався той же гостро-пронизливий гудок. Всі кидали працю і йшли до фабричної харчівні. Тут віддавали значки на харчі, брали з вікна кухні горщик із зупою та миску з чимось

---

* робітниць зі Сходу.

іншим і сідали їсти за довгими, на жовто помальованими столами. Зараз же наступний гудок кликав їх знову за станки. Біля них стояли до вечора, виконуючи важливу для армії працю за дуже малу платню. Але були вони не наймані, а примусово привезеною силою, невольницями чи воєнними бранками. Славетне німецьке „служити й мовчати” відносилось до них у стократ більшій мірі, як до самих німців.

Ставничі працювали в цій фабриці. Сюди їх приділили в таборі. Як сімейних, їх примістили не в спільній великій кімнаті, а в клітині, відгородженій картоновими стінами. Таких кілька клітин зробили з одної кімнати, що служила давніше як склад сировини.

Дерев'яні тапчани, присипані кукурудзяною соломкою, були вкриті ряднами власного виробу, на них лежало по два коці і мала подушка з курячого пір'я. Стіл і дві лавки, скриньки з речами, одяг на стінах — оце було все майно родини колишнього вчителя.

В хаті панували завжди дошкульний холод і вогкість, бо палива давали мало, — воно мусіло обслуговувати виробництво.

Омелян не мав тяжкої праці. Він працював біля кітлів, у яких переварювали старе ганчір'я, папір, відпадки виробництва з додатком хемікалій. З того поставала маса, яку потім машини витягали в нитки і з неї виробляли матерію, мішаючи з вовняними, льняними чи конопляними нитками.

Марія працювала в прядильні. Обслуговувала два варстати, на яких нитки намотувалися на подовгасті шпульки.

У той час, коли батьки працювали, діти перебували в дитячому садку. До війни нічого такого не було при фабриці, бо в ній працювали місцеві люди і їхніх дітей матері виховували вдома. Чужинці ж мусіли працювати всі — і батьки і матері. Тож в одній фабричній кімнаті влаштували ясла-садок. Половина кімнати була обладнана ліжечками, в яких перебували малі діти, друга — лавочками, столиками та шафкою. В ній проходило життя старшенських дітей. Їх доглядали по черзі дві робітниці, звільнені на той день від виробництва. Вони годували дітей, доглядали й бавилися з ними. Про навчання й мови не було.

В цьому то садку проводили день діти Ставничих. Івасеві був уже п'ятий, а Марті восьмий рік. Так вони жили в мандрівці і воєнних негодах, так і тепер мусіли звикати до умовин життя в фабриці. В погодні й теплі дні їм вільно було гратися перед вікнами на подвір'ї.

Усі діти були бліді, недоживлені, бо давали їм зовсім мало харчів, аби піддержувати життя. Вони ж не працювали, і директор злостився, що робітники з дітьми обтяжують його господарку. Але робітники були потрібні, і він мусів брати таких, яких до нього привозили. Зрештою і він і його невільнички не вірили в тривкість такого стану. Зима сорок п'ятого року приносила Німеччині щораз нові поразки

на фронтах. Хоч багато говорено про нову, загадкову зброю, якою німці переможуть союзників.

Це були похмурі дні, повні небезпек і непевноти для всіх, хто в ту пору жив у Німеччині. Союзники бомбили міста, військові та залізничні споруди й фабрики. Вони заповіли, що в кожен фабричний комин кидатимуть бомби. А на фабриці Гофбавера було їх два, і дим з них то клубочився високо, то стелився по долині.

**

В той час, як Ставничі жили-працювали в фабриці, Жуки зажили на фермі. Миколі вдалося таки відвоювати своїх коней, і з ними його приділили до господарства пана Найснера.

Фарма Найснера стояла серед лісу на полонині. Внизу лежало містечко з двома фабриками і звивалася срібна стрічка ріки. Від містечка пнялися вгору доріжки вужівницями і зникали в альпійських лісах. Ось там, на висоті тисячі або й більше метрів, де ліс проріджувався, стояло на галявині кілька будинків. На цій гірській галявині було чудове повітря, і власники будинків, заможні фермери, займались там випасом худоби й молочним господарством.

Молоді сини фермерів були на фронті. Тому німці понавозили забраних зі сходу людей і розмістили їх, як наймитів, на цих господарствах. Пан Жук і його родина працювали за невелику плату,

зате мали право жити на фермі і користатися харчами господаря.

Спершу Найснер не хотів держати Фіка й вимагав, щоб його знищили, та коли Жуки рішуче спротивились та ще й розказали історію пса, він погодився його залишити, але з умовою, щоб він був прив'язаний до ланцюга. Тож прийшлося Фікові звикати й до такого, дуже немилого, життя. Та він, що стільки пройшов і стільки бачив, наче знав, що це — необхідне і що це незабаром зміниться. Спершу торгав ланцюг і гриз, та згодом зрозумів, що перегризти його годі. Тому бігав вздовж дроту, на якому було почеплене кільце ланцюга, наслухував голосів лісу і тих, що долітали з інших ферм і з містечка внизу. Перегавкувався з сусідськими псами, і його досконалий нюх вивчив згодом усю найближчу околицю. Сморід фабричного диму, запах коней, худоби та бензини — ось що неслося від містечка і що було невловне для нюху людей.

**

І так прийшлося розстатися Ставничим з Фіком. Тої ночі, коли пес визволився з комірчини і лише чудом не згинув від пострілу вартового, припавши до землі, мусів Омелян подумати, що далі з ним зробити. Прийшов йому з поміччю чоловік із робочої бригади, що виїздила до лісу заготовляти дерево. Схованого під плахтами, Фіка вивезли з табору на вантажному авті. Чоловік відніс його на господарст-

во біля лісу і приобіцяв господареві заплатити за нього. Там і перебув Фік, аж доки Ставничі не залишили табору, а Жуки не влаштувалися на фермі, бо в фабриці напевно його не держали б. Діймаючу розлуку осолоджувало те, що Жуки були також майже його господарями під час довгої мандрівки. І те, що час від часу, в неділю, Ставничі навідувалися до Жуків. Здалеку вже пес помічав їх на стежці, що звивалася поміж полями, і вітав радісним гавканням. А вже міри не було Фіковій радості, коли Ставничі пестили його. В такі дні господар навіть дозволяв спустити пса з ланцюга, і він грався з дітьми, ходив з ними до лісу чи на полонину за квітками, і був щасливий.

Так, отже, жилося нашим знайомим на чужині. Очевидно, що Жукам куди ліпше, як Ставничим. Але Жуки час від часу підкидали якихось харчів своїм друзям, щоб допомогти їм перетривати.

СТАЛЕВІ МАШИНИ

Щораз частіше відзивався гудок. Але його різкий виклик лунав тепер у незвичайній порі. Такий самий нявкітливо-пронизливий. Ніби безліч котів виводили свою жалісну пісню поночі, напровесні. Він гомонів в усіх закутках фабрики, вдирався крізь зачинені вікна й двері, персмагав стукіт машин і гуркіт моторів. Вінвилітав з фабрики і виводив свою одноманітну скаргу в містечку, аж поки не лягав десь далеко у горах. Після нього розлягався другий, коротший і гостріший. Першого називали „триво-гою”, і робітники мали наказ працювати, аж поки не залунає другий. Тоді мусіли мерщій бігти до підвалів. В ту пору звичайно літаки пролітали в найближчому сусідстві, понад важливим шляхом, що вів до Італії на південь. На Мюнхен, Авбгсбург, Нюрнберг. По дорозі вони бомбили залізниці, мости, двірці й фабрики, що ще збереглися.

Так було спочатку. Тоді всі люди навіть сходили до підвалів. Дехто не вірив, що можуть бомбити малу фабрику, закинену в гірській улоговині. Інші надіялись, що не бомбитимуть загалом нічого в містечку, бо в ньому була друга, більша фабрика. Над нею гордо повівав швайцарський прапор —

червоний хрест на білому полі. Він був намальований також на дахах і коминах.

Тому то, може, пан Гофбавер і керівник виробництва пан Шмідт не дозволяли нікому покидати фабрику під час тривоги. Навіть німцям. Бо тривоги тривали щораз довше і повторялися щораз частіше. Тож коли робітники зможуть виробити приписану кількість матеріалів, якщо вони ходитимуть до бункру, викопаного в узбіччі гори?

Як тільки роздавався перший гудок, фабричні брами замикали і на подвір'ї залишались вартувати Гофбавер і Шмідт. Не раз робітники дивувалися: невже їм праця дорожча за життя? Правда, в останній хвилині і вони збігали в підвал, але хто міг би зрівнятися швидкістю з двома-трьома літаками, коли б вони відлучились від ескадрильї і, маючи окреме завдання, взяли трохи праворуч над мале містечко, в якому дві фабрики працювали для війська і до того ж був важливий міст над річкою?

Наближалась історична весна сорок п'ятого року. Тепер уже на фабриці не було двох гудків. Був один, і розлягався він уже десь біля десятої вранці. Тоді робітниця, що мали дітей, бігли за ними до садка і, схопивши їх, швидко збігали в підвал. Не одна з них казала: „Мас моя дитина згинути сама або я сама, то краще хай нас уб'ють бомби разом”. Корпусів було кілька, і доводилось бігти з одного до другого подвір'ям чи довгими коридорами.

Якщо був би і другий гудок, то і так було б пізно: літаки були б уже над містечком.

Деякі робітники загалом не сходили до підвалів. Он сидить на купі глини один. Шапку на голові придержує руками. Начебто так можна захистити її від страшної небезпеки. Поруч нього сидить другий німець і спокійнісінько курить люльку. Біля них пробігає Шмідт у горішній кут фабричного подвір'я, де ще одна брама.

— Сходити в підвал! Чому тут сидите? — запитує швидко.

Робітник виймає з рота люльку, вибиває з неї попіл об чобіт і каже:

— Вісім тонн румовиська і сталеві машини на голову. То краще вже зразу тут, на землі.

**

Був ясний ранок. Початок березня. Намерзлі вночі льодові бурульки грали веселковими вогнями у провесняному сонці. Під парканами цвіли проліски, поруч латок старого, хрупкого снігу червоніли дзбаночки вересу. Білі гірські вершки купалися в розсяйній синяві. Хотілося жити.

Залунав гудок. Як звичайно, як щодня. Ще навіть не було десятої.

— Летять! — відізвався німець до свого сусіда, що, як і він, сидів на подвір'ї під час тривоги. Той потакнув головою і насунув шапку глибше на голову.

Летіли, пролетіли. Шум моторів слабшав за горами. Але що це за екскадрилька, що виринула з-за гір?

— Вісім! — сказав німець.

Передній став швидко знижуватися. За ним решта, як ключ журавлів за провідником. Наче червона квітка вицвіла з першого. Хвилинку яскравіла на тлі синяви. Негайно повітря пронизали страшні вибухи. Раз-по-раз, один за одним. Курява з розвалених будівель і дим пожарів бухнули в небо й закрили сонце іржавим туманом.

Ставничі вибігли з садка. Попереду Омелян, держачи за руку Марточку. Марія була ще в кімнаті, одягаючи швидко на Івася курточку. Стала на порозі і — немов би хто ножем розрізав будинок! Він захитався, безодня зачорніла й закурилася перед самим порогом кімнати. В неї полетіли люди, на них посипалося румовисько і посунули сталеві машини.

Стопи куряви піднімався з улоговини. Спалахували фосфорові бомби й горіли будинки, горіли вулиці містечка.

Розлетілися комини фабрики, ніби побудовані з дитячих кубиків. Тихо стало на виробництві. Тільки ще врядигоди вибухали часові бомби. Пожарні сторожі й амбуляне опам'яталися перші. Поспішали на допомогу.

ВІЙНА СКІНЧИЛАСЯ

Безпечно жилося людям на господарствах, по селах, а ще коли вони лежали оподалік великих битих чи залізничих доріг. Вправді, баварські селяни були тверді, як скелі, що височать над їхніми полонинами, а проте, якось жилося нашим скитальцям. Бауери-господарі сиділи під хатою та покурювали люльки, або йшли до пивної побалакати з іншими господарями. З сірої давнини їхні дружини працювали тяжко на господарстві. Вони робили й те, чого не роблять жінки у нас: косили, двигали тягарі, були як робоча тварина. Часто можна було бачити суху, запалену на сонці людину, як їхала на ровері, тримаючи через плече косу. Якби не чорна широка спідниця, можна було б подумати, що то чоловік.

І від наших скитальців бауер вимагав такої ж праці. Але цьому спротивився Микола, мовляв, працює він за двох, а його дружина має праці в хаті вдосталь. І справді, щоб годити господареві, Стефа зайнялася домашніми тваринами і робила те, що досі господар: доїла корови. Тож і ця праця відпала

бауерові. З середньовіччя він звик бути февдалом і мати кріпаків, мав їх і тепер.

Довго ще Марія не могла видужати з поранень і страшного нервового шоку, якого зазнала під час бомблення фабрики. Наче могутній подув торнадо відкинув її тоді з Івасем назад у кімнату. За нею посипався груз, скло з вікон, приладдя, і все це змішалось з тілами батьків і дітей, що ще не встигли вийти з кімнати.

Щойно під вечір рятівничі бригади відкопали присипаних у тих частинах корпусу, що ще стояли, або у сховищах. Тих частин корпусу, що зовсім завалилися або згоріли, ніхто й не розкопував. Там і залишилися Омелян з Мартою. Вісім тонн румовиська і сталеві машини стали їхньою могилою.

Два місяці пролежала Марія в лікарні. Але ще довгий час після того треба було лікувати розхитані нерви. Довго ще не знаходила вона собі спокою і, коли засипляла, зривалася й кричала спросоння. Інколи і на яві кричала й ридала, пригадуючи загибель рідних. Часом була близько самогубства.

Та час ішов. Врешті, в лікарні було повно таких самих людей, з такими ж або ще гіршими втратами. Бо Марії залишився, принаймні, синок. Під час нальоту він потерпів менше, і давно вже був у дядька. І його, як і Василя, бауер виганяв на роботу: громадити сіно, пасти худобу, доглядати дріб. Не буде ж задарма їсти хліба. Обурювався і лаївся, що, крім тих нероб, які вже має, мусить прийняти ще один рот до хати.

Але війна кінчилася, і він побоювався. Хтозна, який лад настане, і чи ці самі ости не стануть якими бурмістрами або комісарами? Тож прийняв мовчки Марію, коли Микола привіз її з лікарні.

З радістю зустрів Марію Фік. Не бачив її довгі місяці і тепер стрибав і вертівся, як тільки вмів пес. З плачем тулилася до нього Марія, кажучи, що нема вже його пана і ніколи ніхто з них не побачить уже його та Марточки. Що розумів з того пес?

**

Цвіли сади, на альпійських луках синіли терличі і золотіли ключики, і був травень. І було ще кілька днів тривоги, якийсь хаос, стрілянина по лісах. Хтось ішов і їхав в один бік і в другий, і тривожні вістки непокоїли й так війною вичерпаних людей. Ніби міст мали висадити в повітря, але самі мешканці вночі вийняли міну. Ніби їдуть і їдуть і вже за горою.

На домах повисли білі плахти, на ратуші появились американський і англійський прапори. І відкіля їх взяли мешканці?

А вранці в'їхала в тісні вулички старовинного містечка змоторизована колона кольорових американських військ. Гриміли бруком танки, котилися гармати, і темнолиця людена розглядала з цікавістю новий світ, якого не бачила ніколи.

Війна покінчилася. Для тубільців. Вони повернуться до щоденних зайнять, відбудують міста,

фабрики, і край їхній знову розцвіте й стане зразком для інших. Але яка доля чекає тих, що забрели в чужий край, що не мають рідної землі під ногами? Що чекає їх завтра, тих, що, як Жуки, збереглись від нещастя, і тих, що, як Марія, втратили найдорожчих?

А таких було теж немало.

ДЛЯ НИХ ПОЧАЛАСЯ . . .

Літо. Тепле, яскраве. Від снігів на горах відбивалося сонце, розливало гаряче, ясне сльиво в долини, на узбіччя гір, на полонини. Німці садили кукурудзу, обкопували картоплю і з полегшею зіждали: „Богу дякувати війна покінчилася!”

Брескви й морелі цвіли перші. Від них рожевіли стіни баварських будинків і рясніли садки. Потім забіліли груші, що пнялися по стінах домів, розмальованих великими картинами, найчастіше з святого письма, з улюбленим мотивом: св. Христофор несе на плечі Христа з земною кулею в руці. Так, садки гарно цвіли, буде садовина, будуть знамениті тірольські яблука й груші, що вже самі заглядають у вікна. Як гарно, все таки, жити, як хороше, мирно, привітно!

Микола робив далі у свого господаря. На горах весна приходить пізніше, і треба було її використати. Тож усі руки були зайняті. Навіть Фікові дозволяли час від часу йти в поле. Тоді біг він за плугом чи бороною, шукав личинок хрущів та хрущав їх із смаком. Поївши, лягав у борозні й дрімав. Навертаючи коней, Микола казав до нього:

— Добре тобі тут. І твоя господиня з тобою, і ситий ти, і маєш дах над головою. Та це нині. А що буде завтра? Що чекає нас усіх завтра? Не залишимося же тут у чужих. Скоро й їхні сини повернуться з лікарень, з полону. Тоді буде кому робити. Врешті, нам тут не сидіти.

Журба не давала скитальцям спокою. Та Фік не багато з того розумів. Для нього був мир: не літали літаки, не гриміли бомби. Тож, слухаючи Миколу, помахував хвостом і з довір'ям лацився до нього. Добре бути навіть псом, думав Микола.

Добре бути господарським псом. А не таким скитальцем, як Фік. Його завтра таке ж непевне, як і його господарів, а може ще непевніше.

**
*

Зараз по приході союзники зарядили реєстрацію. Перевіряли: хто, відкіля, на які документи приїхав. Українців записували як росіян і всім разом обіцяли, що скоро вернуться додому. Бо й чому ж би ні? Таж вони, вояки, тільки й чекають хвилини, щоб вернутися до своїх в Америці, Англії чи Франції. То чому б не вертатися насильно вивезеним російським громадянам?

Скитальці стали організуватися. Так, як розпалася штучно побудована німецька велика держава, так розлетілися й „ости” на українців, поляків, чехословаків, мадяр. Представники кожної групи говорили з тимчасовою владою, відбирали зарядження та переказували їх своїм людям.

Замаяв жовто-блакитний прапор над будинком у місті, де була домівка українського комітету.

Нелегко було представникові українців, Григорієві Онищаківі, бо він, майже як всі українці, не знав англійської мови. А треба було переконувати американських вояків і старшин, що українці не росіяни і не поляки і що вони не хочуть вертатися додому.

Найтяжче було говорити з ними про комунізм та загрозу, яку несе він світові. Завжди казали американці: „Рація ол райт, олд Джо авр френд”. А про ніякий комунізм і слухати не хотіли.

Також і з другого боку доля била скитальців. Німці бо звільняли їх з праці, виселявали з будинків, і так цілими сім'ями вони залишалися бездомними. При тому відносилися до них з непритасною ненавистю, мовляв, доволі вже поїли нашого хліба. Забували, як тяжко працювали вони на той хліб і як разом з ними наражались на небезпеки й злигодні війни.

Тяжкі були ці дні для скитальців. А тим часом приходили щораз тривожніші вістки: одних кудись повезли, інших віддали насильно большевикам, ще інших забрали до табору, за драти. Невідомо, що буде завтра . . .

Так, для скитальців війна ще не покінчилася. Вона щойно розгоралася, набираючи чимраз більшої гостроти. Бо скитальці вирішили радше згнути, як віддатися живими в руки большевикам.

А вони роз'їздили вільно по не своїй країні. В американських чи англійських військових автах, з намальованою на них червоною зіркою. У нових уніформах. Вони почували себе як вдома. Сиділи в головних кватирах, переглядали списки „остів” і вибирали людей. Концтабори, вивози, насильства — не першина їм. Мали в цьому досвід.

З їх то наказу американці заборонили вивішувати український прапор. На всіх інших національних комітетах були прапори, тільки український залишився без нього. Був як корабель, що пливе без прапора. Бо українці були — бездержавні. Бо заявляли при всіх рестраціях, при всіх переслухованнях:

— Ми не поляки і не росіяни. Нашу країну поділили по першій світовій війні на частини і віддали їх сусідам. Але ми ніколи не визнавали й не визнаємо їхньої влади над нами. Ми хочемо бути вільні. Ми — українці!

Зводили плечима, списували, переговорювали.

А дні південнонімецького літа лежали яскравими смугами на блудних стежках бездомних людей.

НЕБЕЗПЕКА

Ніч була неспокійна. Десь внизу, в містечку, гуркотіли автомашини, але до осель на гору долітали тільки слабкі відгуки. Все ж таки пси по господарствах непокоїлися. Незвичайний рух в містечку будив у них якусь тривогу. Та чи не найбільше з усіх непокоївся Фік. Цілу ніч він гавкав, торгав ланцюг і протяжно вив. Декілька разів Микола виходив дивитися, чи часом не закрадаються злодії. Але довкола було тихо, місяць заливав срібним сяйвом полонину, дерева в лісі стояли нерухомо. Тоді він підходив до пса і заспокоював його:

— Що сталося, Фіку? Ніде нікого немає.

Фік повертав голову в напрямі містечка і зараз же починав гавкати.

— „Щось діється в містечку, — міркував Микола, вертаючись до хати. — Фік не без причини непокоїться. Такий він був завжди перед нальотами...”

Фік торгав ланцюг і брехав. Тож, западаючи в сон, Микола вирішив: треба вранці збігти в містечко і подивитися, що воно там таке. А то тут на полонині нічого не знати.

**

Ледве зійшло сонце пан Жук устав, взяв зі собою Фіка і пішов з ним униз лісовою доріжкою. Зупинившись на краю лісу, подивився на містечко.

Воно прокидалось зі сну. Де-не-де скрипіли ворота, гуркотіли колодязні помпи та мукали корови. У малому костелику озвався дзвінок на вранішнє „Аве”.

На площі перед ратушею стояли дві великі вантажні машини і особове авто гнилозеленого кольору. На кожному з них була червона зірка. Серце у Миколи забилося тривожно. Фік з пронизливим гавкотом кинувся вперед.

— Фіку, до ноги! — крикнув Жук.

Пес нерадо завернувся. Жук увійшов з ним в кущі і наказав:

— Лежати! Варувати!

Пес подивився розумними очима на пана і ліг під кущем. Все ж таки носом він повернувся в напрямі доріжки, якою збігав униз його господар. Час від часу він підводився і неспокійно нюшив. Зараз же, одначе, послухний наказові, лягав на своє місце.

Тим часом Жук дійшов до одного з крайніх будинків містечка і тричі свиснув. Незабаром з вікна горішнього поверху вихилилась голова якоїсь людини. За хвилину Жук говорив з нею, стоячи за

рогою хати. Після короткої розмови швидким кроком подався стежкою вгору. Фік стояв на краю лісу і з помітною нетерплячкою дожидав. Жук нахилився, поплескав його по голові й сказав:

— Розумний пес! Мусимо втікати, а то згинемо.

**
*

Жук довідався від приятеля, що напередодні ввечері до містечка приїхали большевики. Бурмістр видав їм список усіх людей, що походили зі сходу, і вони забрали кілька родин і замкнули їх у підвал ратуші. Паніка огорнула всіх утікачів.

На нараді з господарем Айснером вирішили, що родина Жуків втече до лісу і сховається там у мисливській хатці. Швидко поскладали в наплечники харчі, взяли з собою коці і запасний одяг, звільнили Фіка з ланцюга і всі разом зникли в лісовій гушавині.

Десь по полудні з'явилися на узліссі три вояки, вузькою стежкою прямуючи до ферми Айснера. Вони увійшли в будинок і ламаною німецькою мовою старалися в'яснити, що мають забрати родину Жуків. Але Айснер тлумачив їм, що ця родина кілька днів тому кудись вимандрувала. Говорив він тяжким баварським діалектом, і большевики могли зрозуміти тільки одне: їхні лови на цих людей безупішні.

Ще день і ніч біля галявини крутилися якісь підозрілі люди. На четвертий день, забравши тільки тих, кого заскочили у сні, большевики від'їхали з містечка. Щойно тоді Жуки вернулися до Айснера.

Але довго там уже вони не побули.

ДО ТАВОРУ ВТІКАЧІВ

Тепер уже скитальці зрозуміли: найбільша небезпека загрожує їм, коли живуть вони в розсіпці, по господарствах чи приватках. Поодиноких вилонити легше, як гурт.

Коли на оленів нападають вовки, вони збиваються в гурт і бороняться рогами й копитами, б'ючи ними кровожадних звірів. Такий мають споконвіку спосіб оборони. Людям, викиненим поза межі права, приходиться боронитися таким самим способом.

Тож їхали й ішли. До гурту! До стада!

Їхали й Жуки. І, як колись з дому, віз їхній котився по дорогах, уже гарних, німецьких дорогах.

Правда, де-не-де ще не встигли направити того, що поруйнували бомби, але працьовитий німецький народ кинувся відбудовувати батьківщину, отже в першу чергу дороги й мости.

Віз гуркотів, коні вистукували копитами, і Микола злегка поганяв їх, розглядаючись пильно на всі сторони. Небезпека бо загрожувала звідусіль. Василько й Івась біля нього. На задньому сидженні обидві жінки, біля Марії Фік. Як колись у дорозі з дому, і тепер крутився неспокійно, стежачи за всім, що діялося довкола. Гавкав на проїжджих і прохо-

жих, нюшив неспокійно. І, як тоді, дістав наказ лежати. І, як тоді, полежавши трохи, підривався на ноги й заглядав в очі Марії. Вона гладила його й заспокоювала, але в самої серце було тяжке і негаснучий жаль накликав на очі сльози. Минули бо вже лікарню, де лежала місяцями; біля розвалені фабрики Микола проїхав якнайшвидше, щоб не викликати страшного спомину. Але примарою встав з руїн Омелян, тримаючи донечку за руку...

На північ, на північ!

Уже змаліли гори, а віз котився далі. Поширився обрій, обабіч лежали поля, дбайливо оброблені, не зважаючи на війну. Але скільки і слов'янських рук, як оце наших мандрівників, обробляли їх, кидали в них насіння!

Їхали й їхали. На ніч приставали у господарів, звичайно оподалик від дороги та ще й докладно випитавши, чи в селі немає большевиків.

А потім їхали далі, аж поки на рівнинах Швабії не появилася місто. Проїхали центр, що обернувся на купу румовищ, і вибралися знову на широку дорогу, що вибігала в простір піль. По тій то дорозі їхали люди возами, роверами, йшли пішки. Усі з обличчями, поораними журбою, усі з убогим майном. Всі вони мандрували до великої цегельні, де примістився табір утікачів.

**

Жук спинив коні. Широка площа, обведена дротами, на брамі вартовий з пістолем за поясом.

Бараки розсипались по полю рядками, інші безладно стоять довкола цегельняної печі, що високим комином панує над площею. Розкопані пагорби жовтої глини обабіч.

Поміж бараками і на площі аж роїлося від народу. Різно одягненого, різно відживленого. То були українці з усіх областей просторої, плідної країни. Невже не стало хліба там для них? Невже просторі лани їхньої батьківщини відмовилися годувати господарів своїх?

А може це злочинці? Бо чому ж вони за дровами, під наглядом?

Що за злочин вони поповнили?! Що з ними зроблять завтра ті, що їх доглядають?

Біля Миколи скупчилося декілька втікачів.

— Що робити? Яюсь страшно йти до цього табору...

— Самому пхатися за драти...

— І вартовий на брамі...

— А народ наче в мішку: зашморгнеш, і можеш з ним зробити, що хочеш.

— Е, то не так легко таку масу людей примусити до чогось.

— Большевики на ноги наступають. З сусідніх господарств позабирали всіх, ми перечули та й втекли.

— Страшно самим, ніяк боронитися...

— А тут чим будеш? Маєш зброю?

— Хоч би голіруч, аби в гурті, громадою.

— Ми ж все таки люди. Не мають права нехтувати нами, як худобою.

— Про право, чоловіче, не згадуї. Бачиш, яке воно: погодились на те, щоб большевики нас забрали — і все.

— Пішли люди до табору та й ми ходімо. Ви он гляньте, скільки їх! Аж чорно, наче мурашки.

— І так нема куди далі їхати. Не маєш, брате, ані хати, ані права жити, як вільна людина. Праці німці не дадуть, врешті самим їм тепер не з медом. А їсти треба.

Втікачі підходили до дротів і радилися. І всі вони, по цей і по той бік дротів, вирішували те саме:

— Будемо боронитись! Не дамося!

Віра прокидалася в серцях зневірених. В'їздили і входили. Кінець мандрівці.

Довкола табору поля житами хвилювали, над ним стояла розіскрена синява літніх днів.

**
*

Тепер були в громаді. Великій громаді. І були бюра, де зголошувалися і де їх приділювано до бараків. Всюди рідна мова. Ставало відрадініше. Роками серед чужих, погорджувані і зневажувані. Тепер свої між своїми. Хоч і в таборах, вони готові боротися за право на вільне життя.

НОВІТНЯ СІЧ

Коли прокидалися люди в таборі — тяжко сказати. Може до сходу сонця, а може тоді, коли воно підносилося вже з-за сизого овиду й цікаво заглядало до невиданих досі людських жител. Одно певне: від сьомої години давали в кухні сніданок. Отже, треба було постояти в черзі, щоб його одержати і занести сім'ї, хто мав. Хто ж ні, сідав снідати поблизу на лавку або на траву. Було ж літо, і мило було посидіти на теплій землі.

Після сніданку Микола йшов до праці в одному з таборових бюр. Хліборобського звання він зрікся, бо й де його тепер хліборобити? Між землею, що її стільки років ці люди орали на чужині, і ними виріс табір. Коні паслися на зарослих травою цегельняних розкопах. Вони, як і їхні господарі, мали за собою далекі дороги, важкі й небезпечні переживання. Пам'ятали — якщо так можна про них сказати, і Полтавщину, і Київщину, і Чернігівщину. Коні з далекої, соняшної України, що пройшли сотні кілометрів у мандрівці на захід.

В одному з бараків відкрито амбулаторію. До неї сходилися хворі, і Стефа записувала їх до книжки, зазначала, яке кому приписано лікування.

Люди працювали в різних ділянках. Але праці не було доволі, а ще тут, в тісноті. Тож роїлися на площі, снувалися біля бараків, готовили їжу на пічках, покладених з цегол, та говорили. Говорили всі, і багато. Дехто з них уперше за кілька років почув рідну мову, але кожен у своєму житті пройшов стільки, що було воно наче прецікава книга. Відчитували її, розгортаючи перед слухачами, оту живу книгу.

Вполудне в одному з бараків дзеленчав дзвінок. То в школі починалася пополуднева перерва. Зараз же парами виходили зі школи діти. Кароока пані Наталя вела їх на обід. Ідучи, співали:

*Гей на горі там жєнці жнуть,
Гей на горі там жєнці жнуть,
А поїд горою, поїд високою
Козаки їдуть.*

Дзвеніли дитячі голоси, і рідна пісня, визволена з окови, тремтіла в повітрі, стелилася по суміжних полях, що хвилювали половіючим житом.

Василько й Івась співали теж. Перший раз вони стали ходити до рідної школи. Там, у баварському містечку, вони потрохи вчилися в німецькій школі, а потрохи вчили їх вечорами батьки. І навчили їх основного: читати й писати по-українськи. Інакше діти не знали б рідної грамоти зовсім. Було ж Івасеві несповна чотири роки, коли з батьками покинув рідний край.

Василеві було тепер дев'ять літ, і на свій вік був він кріпкий і здоровий, може завдяки життю в горах, на господарстві. Обидва хлопці носили шкіряні баварські штани на шкіряних шлейках, прикрашених на грудях оленем, вирізьбленим з кістки. Коли було холодно, носили баварські куртки з сірого сукна, що заціпалися на гудзики з оленячих рогів. Були справді як два господарські хлопці і ні в чому ні різнилися від своїх ровесників-німців, бо й говорили, як вони, гірським, південнонімецьким діалектом. Таких дітей було немало, і їх тепер треба було згуртувати та вчити рідного. Тож учителям було праці доволі.

Але хто думав би, що люди в таборі зажили мирним, лінивим життям, той помилявся б. Були справи, що турбували велику частину, і були такі, що журили всіх. Перша з них — приміщення. Уже виповнилися щільно всі бараки, але люди прибували щодня. Втікали від людоловів, втікали від насильної репатріації.

Де ж мали подітися? Велику круглу цегельняну піч перегороджували хто чим мав: возами, цеглою, коцями, дошками. Влазили хильцем до тих комірок, піднісши коц, що правив за двері. І піч виглядала тепер як муравлисько. Але згодом не стало вже місця і в печі, а народ плив нестримною річкою. Таборова управа домагалася від американців, щоб табір перенесено до якогось справжнього забудовання, просторішого, щоб було де примістити людей.

Тим часом над усіма висіла тривога. По місті роз'їздили авта з червоними зірками, наближалися до табору, з авт виходили большевицькі старшини, щось говорили з американцями і знову від'їздили. Від тривожних вісток гомоніло в бараках.

Розставлені по місті стійки, як тільки появлявся ворог, повідомляли таборову управу. І тоді табір ставав на ноги в гострому поготівлі. Люди були готові боронитися хоч би й голіруч. Частина ж, що не вірила в успіх оборони, пролазила попід дротами й зникала в недалекому лісі.

Неспокійні були ночі в таборі. Стійки стояли скрізь, готові кожної хвили піднести тривогу.

Фік із кількома псами, що знайшли тут собі пристановище, теж не дармував. Вони стежили вдень і вночі, разом з господарями обходили табір і заздалегідь повідомляли про небезпеку. Усі вони напевно знали ворога і пам'ятали зло, що його заподіяв він їхнім господарям.

Тож вартували. Вони були в кращому положенні від господарів: в разі потреби могли взяти свою зброю — зуби. Але люди в Новітній Січі стояли голіруч.

НА „РОДІНУ”

Наближалася осінь. Почали перепадати дощі, і людям стало холодно в переповнених бараках. Тож одного дня почалася нова мандрівка: вантажними автами, возами, хто чим міг, а то й міськими трамваями. Знову за місто, на його протилежний кінець, але вже до касарень, де ще недавно вишколювалися німецькі вояки. Тепер стояли пустою ті ряди зелених мурованих будинків на просторій площі. Але й вони не змогли вмістити всього народу, тож частина мусіла влаштуватися в стайнях та інших господарських будівлях.

Родина Жуків дістала невелику кімнатку. В більших кімнатах містилося по кілька родин чи самотніх людей, кожне відгородивши свою частину шафою, коцями, чим хто мав.

Микола та Стефа далі працювали, а Марія піклувалася домом і дітьми. Так їхнє життя набрало вигляду ніби нормального. Хлопці ходили до школи, стали завзятими пластунами. І, як колись вдома на Соколі, тепер в далекому чужому краю йшли українські юнаки й дівчатка маршовим кроком, співаючи: „Гей пластуни, гей юнаки!” Не мали вони ціпків, бо такого не було на Заході звичаю. Там,

у цегельні, може й придалися б ціпки для оборони, але тут, в касарнях, вони були непотрібні.

Бо таки мали щастя люди в цьому таборі: ні разу ніякого нападу на нього не відбулося. У великому місті не відважувалися більшовики чинити насильства, та й рішуча постава людей показала, що легко вони не піддалися б. Вивезення такої маси людей — це не ловля поодиноких. До того ж події в інших таборах голосним гомоном відбилися по світі. Пролилася бо кров людей, які, щоб уникнути репатріації, кидалися з вікон будинків, вбиваючись на камінні. І не один волів сам собі заподіяти смерть гострою бритвою, як їхати на „родіну”.

Постала інституція, яка заопікувалася втікачами. Спершу це була УНРА, а потім ІРО. Була ніби міжнародня, але найбільше коштів і труду понесли американці, головно в тій американській зоні Німеччини.

Отже, нашим скитальцям зажилося мирно. Вранці виїздили з табору вантажні авта з гуртами робітників, з мітлами, застромленими по кутках. Інші їхали до лісу заготовляти дерево на зиму, хто займався постачанням, хто харчуванням, транспортом, школою, лікарнею, працею по різних бюрох і товариствах, що згодом позав'язувалися.

Та як би там їм уже не жилося, непевність завтрашнього дня тяжіла над ними й далі. І питання, що з ними зроблять, хвилювало людей, і вони пильно прислухалися до новин, що їх проголошувано

гучномовцем. Біля нього завжди купчився на майдані народ.

А новин завжди було доволі. З них найважливіші і найбільш тривожні були про приїзд до табору репатріаційних комісій. То вони мали вибирати зі списків „своїх громадян”, то мали намовляти людей до повороту.

**
*

З раннього ранку народ роївся на площі. В розмовах, жестах, ході таборян було хвилювання й рішучість. Вимахували руками, стукали кулаком об кулак, засаджували шапку на вуха чи на потилицю рухом, повним розмаху й готовости. Так, бо знову мала приїхати репатріаційна комісія.

Давно вже позникали зі списків „східняки”, до яких большевики нібито мали більше право, як до галичан. Тепер кожен був галичанином. Нашвидку ще повторювали назви міст і вулиць, і де все це є і що там хто робив. Микола мав декількох таких „перероблених”, і їм пояснював. І казав те, що вже зранку голосили гучномовці: поводитися спокійно, ніякого насильства, ніякої напасливости.

Десь біля десятої заїхали до табору дві автомашини і з них вийшло кілька большевицьких старшин.

— Здрастуйте! — гукнули до людей, що купчилися біля входу до таборової управи. Ніхто не відповів. Позирали з-під лоба.

В бюрі, розгостившись наче у себе вдома, стали викликати таборян. Та прізвища на їхньому списку не погоджувалися з прізвищами в таборовому списку, а коли й погоджувались, то такий то і такий „енко” був із Західної України, зовсім напевно, і свідків мав на те, і папери, які хочете. Народ хитрючий і запопадливий, відомо. От кличуть Катрю Вівчаренко.

— Ти откуда, бабушка? — питає советський майор.

Старенька жінка стоїть, витирає носа й прикидається, що нічого не розуміє.

— Не валяй дурака! — вигукує майор. — Сканд ти?

— Та зі Станиславова, прошу пана, — видушує з себе старенька.

— Де той Станіславів?

— Та де ж би, добродію, де ж би, як не в Галиції.

— Що там робила?

— Роботала, тяжко работала, — „бабушка” забуває своє галичанство.

— Как работала?

— В швейній артілі, товаришу.

— Як іхала до праці?

— Трамбальом, товаришу, трамбальом, далеко було ногами йти.

— Врьош ти, бабушка, в Станіславе нет трамвая!

— Та я неграмотна, ваше благородіє. — „Бабушка” сама доброта й щирість.

Службовці як хто: затикають носи хустками й сміються тихцем, інші подаються до сусідньої кімнати і там регочуться аж за животи беруться.

І таких чимало. З ними не договоришся!

Але є й інакші. Є такі, що самі підходять до членів комісії і самі домагаються розмови. Он Олекса Дегтяренко з четвертого бльоку.

— Ти откуда?

— З Полтавщини.

— З міста чи з деревні?

— З села.

— Зовуть?

— Навіщо вам? Ви кажіть, чого хочете.

— На родіну вертайся! Харашо там жити стало після війни. Родіна простить тобі всі провини, влаштуємо на працю, будеш харашо заробляти...

— Знаю я вас і вашу родіну! Десять літ у Сибіру ліс рубав, батьки з голоду померли, жінку з дітьми в тріскучий мороз з хати вигнали, тож погинули з голоду й холоду, брат по сьогодні в Казахстані...

Олекса ніби з книжки читає. Викладає все, чим душа наболіла за ті роки. Майор схоплюється, б'є кулаком об стіл і кричить:

— Довольно! Куркуль ти і буржуазний прислужник! А на родіну однаково поїдеш, по волі чи по неволі!

— А це ще буде видно! — Олекса повертається й гордовито виходить з кімнати.

Зараз же на майдані його обступують: а що питає, а що ти говорив? І за ним іде другий, третій, і кожен читає-вчитує, як на машині шие. І всі вони кажуть: ні, не поїдемо! Большевики покликаються на друковані оповістки-заклик до повороту, розписують блага, які чекають на репатріантів, а далі — погрожують. Але немає таких, що погодилися б вертатися.

Народу на майдані прибуває, погрози большевиків розбурхують масу.

Пізно по полудні комісія виходить з бюро. Юрба кричить і лається, кулаків у повітрі, кулаків! Відкілясь вибігають два пси, Фік і його приятель Бровко, пізнають гостей. Гаркнувши, Фік кидається до майора і хапає його зубами за ногу. В тій хвилині град цегол сиплеться на автомашини, бряжчить скло, сичать гуми...

Командант табору з трудом опановує ситуацію. Микола відтягує Фіка. Пес з неохотою відступає, в зубах ще кусок закривавленої штанини. Гучномовці закликають народ до спокою, погрожують карами за розбиті автомашини і комісарів.

Лаючись і вимахуючи руками, відступає народ. Марія поклепує Фіка по спині, таборяни хвалять її пса за хоробрість:

— Пізнав їх! Здорово врянув зубом большевика!

— Хай не лізе!

— А на родину таки не поїдемо! Ані по волі, ані з примусу! — кричать люди.

Американці приглядаються цій події, і вона їх теж дечому повчас. Та як би там не було, вони вже самі бачать, що цей народ не поїде туди, куди йому наказують їхати. І що він рішений на найгірше.

ФІКОВІ БУДНІ

Може не зовсім ясно ви собі уявляєте життя в таборі. Хто цього не пройшов, а ще в ту пору, тому тяжко уявити в першу чергу оті потрясення і зворушення, які хитали людьми, наче вітер деревом. Інколи це був легкий вітер, а то зривався він наче буря і грозив зломити дерево.

Але ціллю моєї повісти не є опис життя людей, їхньої історії, хоч як тісно вона в'яжеться з життям Фіка. Ми зацікавлені, як же він, пес, проживав у час воєнної завірюхи, які мав пригоди і який був кінець його скитання. Одним словом, ми зацікавлені в житті Фіка, і тому про людей довідуємось лише стільки, скільки необхідно для насвітлення нашої теми.

Треба сказати, що в таборі Фікові жилося добре. Якби він міг сам розказувати свою історію і разом з тим бути псом, він напевно відзначив би той час, як приємний. Він зовсім не турбувався репатріаціями, хібащо там когось вкусив за ногу. Він був у щасливому положенні вже тому, що не розумів людських хвилювань, не заходив до хат питатися „що чувати?“ і з таким питанням не приставав до людей на таборовому майдані. Коротко: він був

псом. Зрештою, може у нього були свої турботи й хвилювання?

Як би не було, його життя пливло вигідно й приємно. Жив він у коридорі, бо кімната була замала, щоб і його примістити. Там мав добре вимощену дерев'яну коробку, в якій смачно спалося, і дві миски — на харч і воду. Усе це біля дверей кімнати господарів. Таке було його житло. Як на нього, то воно було зовсім добре, може й краще, як у людей, яких тиснулося по кілька родин в одній кімнаті. До того мав господарів і доволі їсти. Як і вони, він харчувався тим, що видавали з таборової кухні. Усі тоборовики знали Фіка і його історію, любили його, і кухарі не забували кинути йому чи то кістку, чи кусень м'яса. А там траплялася ще шквірка з сала, трохи консервів і що там ще. У кожному разі, в тих роках, у таборі, Фікові ніколи не бракувало харчів, і він мав час забути, що то значить голод.

Однак, про його життя не можна сказати, що пливло воно бездільно й без користі для людей і для нього самого. Як знаємо, він разом з господарями вартував, коли була небезпека нападу большевиків на табір, брав участь в обороні і навіть налякав членів репатріаційної комісії. Це такі найвизначніші події з Фікового таборового життя.

Про його будні можна сказати також, що не були вони змарновані. Отож, головним предметом його зацікавлення була стайня. Там стояли коні. Здавна Фік дружив із кіньми, а зокрема з Шпаком.

Тож на ніч часто залишався в стайні доглядати коней. Пам'ятав, як тяжко було їх відшукати, коли пропали. Підходив до одного чи другого, спинався на задні ноги і, радісно виляючи хвостом, щось ніби говорив до них. Тоді Шпак нахиляв голову, і його розумні, карі очі дивилися на пса з доброзичливістю.

Коли коні йшли пастися, Фік ішов з ними. Мабуть, теж вважав це за свій обов'язок, за службу, яку повинен віддавати людям. І робив це радо. Людина, що доглядала коней, з радістю приймала його послуги. Був з Фіка милий товариш і розумний пес, тож під його оком можна було спокійно залишити коней, а самому лягти в полі подрімати.

Мав Фік і іншого приятеля, ямника Бровка з бльоку С. Колись ми згадували, що Фік не любив псячого товариства ще з часів, коли гризся з псами за кожну гнилу кістку тієї лютої, безпритульної зими. Потім була гризня за одну чи другу сучку, бож котрий кавалір не має любовних пригод? Про них ми й не згадували, бо часи були повні небезпек, то де вже нам думати про любовні авантюри? Тим більше, що Фік не переживав великої, трагічної любови, а обмежувався малими пригодами, з яких виходив інколи з покусаними вухами чи карком. Так, це звичайна річ. Але псів-суперників не було за що, зрештою, й любити.

Треба знати, що взаємновідносини між псами досить дивні. З одного боку пес любить псяче товариство, і ви не раз бачите, як вони граються разом,

помічаєте, як просто непоборно тягне вашого пса до котрогось зустрічного. З другого ж боку пес повний ненависти до псячого роду і завжди готовий до бою.

Є такі пси, що без надуми кидаються на кожного зустрічного пса і гризуться з ним не на життя, а на смерть. Якби їх люди не розбороняли, вони зажерли б один одного. Таке то псяче плем'я. Та вертаймось до Фіка.

Отож він здружився з Бровком. Той чорний ямник з жовтими латками на підборідді і над очима був надзвичайно привітний і веселий. Зустрівши Фіка, він скавулів радісно, підстрибував на своїх смішних, кривих ніжках, а його довгий червоний язик гойдався разом з головою й вухами і з нього скапувала слина — доказ, що він має апетит, як не на харчі, то на те, щоб побавитися. Тому, що ніхто не обмежував їхньої свободи, вони гасали по табору, борюкалися, гаркалися й перевертали один одного, торгали ганчірки, авантюрилися з іншими псами і вганяли за котами. Ех, життя — одна радість!

Тільки ж із таких герців Фік приходив часто замазаний болотом, і тоді мусів вислухувати дорікань від Марії. Не любив їх, бо хто любить? Марія брала шматину, витирала його і говорила:

— Ах, ти брудасе, ти смаровозе! Розволочився чисто, геть розлайдачився! Давай сюди другу лапу! Чекай, чекай, я тобі ще нагадаю ланцюжок! Ти добре його пам'ятаєш з Гогенальпу, правда?

Одного дня прив'яжу пса — і буде кінець ледарюванню! Задня лапа!

Так Марія погрожувала. Але Фік не дуже її погрозами переймався. Замість того він уважав, що трохи протливости з господинею не зашкодить, тож вертівся й старався її лизнути раз чи другий язиком. Кожен пес любить, коли до нього говорять. На людську мову він завжди відповідає виляючи хвостом, крутячи задом та підстрибуючи. До того ж уживає своєї, псячої мови. Так і робив Фік.

Як і давніше, Фік додержував товариства Миколи, Івасеві та Василеві.

Відпроваджував їх, першого до праці, а тих до школи, і, наче б мав годинник, виходив їх зустрічати. Івась і Василь були досконалі товариші, завжди готові до забави, як звичайно хлопці. А котрий пес не любить хлопців? Коли ви дивитесь, як вони граються, часто не завважуєте різниці, і вам здається, що то граються два пси або два хлопці. Для пса хлопець наймиліший приятель, друг, учасник ігор і витівок.

А вже найбільше любив Фік свята та неділі. Не тому, що був він побожний, а тому, що господарі виходили тоді в поле погуляти і, очевидно, він з ними. А ще їхали на річку ловити рибу. От була розкіш! Плавати Фік любив ще змалку, і тепер він талаявся у воді, бушував по кущах та лозах, нюхтів та порпався, з тонким гавкотом гонив за птаством. Ех, веселі дні літнього дозвілля!

І, за старою звичкою, носив Фік у зубах чи то ціпок господаря, чи Маріїну торбинку з харчами, чи Василів фотоапарат. І, як колись, люди приставали, доброзичливо всміхалися й хвалили пса. І господарям було приємно, і Фік ішов гордовито, наструнчивши хвоста, бо він був поважною особою!

Так жилося Фікові. Неначебно лихо забулося, начебто в безвісти пірнули давні й недавні суворі дні. Може й забув уже він своїх двох попередніх господарів: Дикого і Омеляна? Одного, що десь пропадав по Сибірах, і другого, що згинув під руїнами фабрики.

Зрештою, люди теж переживають утрату дорогих осіб і мусять звикати до нових обставин життя. Тож не дивуйтеся Фікові. Він же тільки пес.

ЧОТИРИ РОКИ

Час біг, час минав. Утікачів, що жили в таборах Західньої Німеччини, Австрії, подекуди й Франції, стали називати Д. П. — переміщеними особами, з чого не раз люди робили собі жарти. Назагал стали їх усіх звати „діпісти”, без огляду на те, чи вони були українці, поляки, білоруси, москалі, балти чи французи й італійці, навіть греки й болгари. Тільки ж люди тих країн, що не знали ще комунізму, повернулися на батьківщину. З музикою, прапорами, квітами. Повернулася й частина слов'ян, повернулося й багато українців, головню молодь, вихована в колгоспах, роджена вже в комуністичному устрою і насильно вивезена до Німеччини на працю. Правда, вони пізнали, що, не зважаючи на війну, людям на Заході живеться куди краще, як під большевиками, і що вся та пропаганда, якою їх большевики дурили, була брехнею. Але вони рішили вертатися додому раз їх насильно вивезли, а війна скінчилася. То ж природне: вертатися до батьків, чоловіків, жінок.

Щойно згодом довідувалися по таборах з крадькома передаваних листів, яка доля спіткала отих репатріантів. Їх зачислили до німецьких коляборан-

тів та ворогів батьківщини і майже поголовно зивезли на Сибір, на каторгу.

Отже, zostалися лише ті, що ніяк не хотіли їхати на „родіну”, хоч вона й посилала їм часто запевнення, що житимуть „харашо” і що ними доброзичливо заопікуються. По правді, більшість з них виїхала добровільно, втекла. Коляборантами вони не були, бо й що могла робити звичайна, рядова людина в устрою, що визнавав німця за надлюдину, а решту за рабів. Працювали по селах, господарствах, по фабриках і варстатах...

Роки йшли. Зникли репатріаційні комісії і припинилась людоловля. Час від часу ще різні вище або нижче поставлені люди приїздили оглядати ніколи не бачені чудища-діпістів та намовляли їх до повороту, мовляв, немає можливості для них емігрувати. Був навіть і сам Ля Гвардія, присадкуватий панок у чорній пелерині актора. І питався, чому не вертаються, і йому розказували про свої кривди. Зводив плечима, виходив на майдан, займав зустрічного одного чи другого, випитував те саме, бо міг би думати, що тих в бюрі намовили. Але жжна, рядова людина говорила про знуцання, голод, винищування людей, про Сибір і тюрми. Зводив плечима, і німецький вітер розвівав поли чорної пелерини. А Фікові і його друзям скапувала з пащ слина: от би такого панка та за литку! Але не дозволяли.

Діпісти звикли до таборів з їхньою тіснотою, звикли до непевности. Організувалися. Таборів уп-

рави, школи, лікарні, театри й концерти, часописи й журнали, видавані на циклостилі, безліч товариств, організацій і політичних партій, як маком, засипали нашу дійсність.

І стали один одного питати, що ліпше: М. чи Б? Стали політикувати, а то й воювати. Збруч, що його присипали були спільні небезпеки, знов час від часу виринав з підземних ходів і набирав води, набирав буйности. Буйний бо народ наш і готовий завжди до свар і міжусобиць. Ще з княжих часів . . .

Врешті в кожному громадянстві, в кожній державі є партії, є зрізничкованість. З того постала демократія! Тож і ми стали творити державу в наших таборах. Раз, що надіялися емігрувати, переїхати в одне місце і там побудувати міста-села з питомим нам устроєм. Але також вірили в поворот. Недарма читали газети, слухали вісток, надаваних через гучномовці, і, розклавшись на траві, політикували. Ось-ось в Росії почнеться революція, ось-ось союзники посваряться і — вибухне війна. А ми тоді додому і давай творити Україну! Але таку, яку хочемо, таку, яку я хочу, а не ти!

Іноді весело бувало в таборах!

Фік і його друзі не брали участі в наших дискусіях і не готувалися до державної діяльності. Для них існувала тільки теперішність, були свої політично-бойові партії, свої партійні порахунки і своя міжнаціональна ворожнеча. Бо, наприклад, оті німецькі голодомори, пуці, міці, штуці, частенько залазили попід огорожею і витягали дбайливо поза-

порпувані кістки. Так, про запас. Вони певно вважали, що тут Дойчлянд і що вони мають право й на таборі кістки. Але кістки ці були екстериторіальні, вони були під опікою ІРО, і до них німецьким псами не було ніякого діла. Тож не раз приходилося показувати їм, що мрія про Гросдойчлянд і для них пропала і що вони не надпси, а такі прості собаки, хоч і розуміють по-німецьки „ком гер! ліген!”, чого жаден порядний таборовий пес не розумів. Правда, було погане слівце „равс!” і його навчила біда наших приятелів. Але воно теж мало право там, поза табором, а не тут, де ми були повними панами, ми, діпісти.

Однак, війни за сучки велися переважно поза таборами. Туди тічкою вибігали наші хоробрі песичі і не раз верталися, вкриті всіми ознаками бонової слави, почавши від обгризених вух, а на переломаних ногах і спинах кінчаючи. Що ж, війна, і тих швабпсів треба трохи повчити. Щождо сучок, то, як і в давнину, бранки бували нагородами для переможців . . .

Але люди дивилися на своїх псів з журбою й похитували головами. Кожної хвилини шваби можуть їх винищити, мовляв, розносять хвороби, або й прийдеться самим їх позбутися. Було їх лише кілька, але кожен мав за собою не менше славу історію, як Фікова, і коли вже вони аж сюди примандрували, то, очевидно, господарі були до них дуже прив'язані.

А що буде з кіньми? Їх же на еміграцію не пустять. І ними ж ми маємо вертатися додому. Бо чекай-дочікуйся транспортів! А ми запряжемо Карого й Шпака чи двох Гнідих, батіжок в руки і:

— Вйо, мої коники, вйо, діти! Як приїхали, так і повернетесь! До вільної, соборної, незалежної, бандерівської, мельниківської, гетьманської, демократично - революційної багрянівської, доленківської... Вйо, гайта, вісьта, соб і цабе, ти, борозний, і ти, підручний!

Чи не про це говорили між собою Фік і Бурцьо, і Босий, і коні, їхні приятелі, коли зустрічалися чи то в стайні, чи на пасовиську? Можє й вони надіялися кожної хвилини вертатися до власних стаєнь, хоч там і не буде консерв і хліба, масного й смачного, не буде вигідного, бездільного життя. Але дім-домом. Рідний.

СКРИНІНГИ

Чого як чого, але цього слова Фік не розумів. Слово чуже, ніколи в собачому словнику не вживане. Почувши його перший раз, Фік почав дбайливо нюшити. Його ніздрі кривилися вліво і вправо, втягаючи повітря. Але, крім запаху звичайного пилу, кінського гною та харчів, нічого не вдавалося вловити його чуйному носові. Ах, правда, запах його господарів!

Вранці зібралася ціла сім'я, і Фік дивився на неї здивований. Не було ж свята, ні неділі, діти пішли до школи. Та й не пора була на прогулянку, бо осінь, погода дощова. Але господарі поговорили і десь пішли. Тож краще й собі податися до стайні, розвідати, які є новини.

А новина була. І ім'я її: скринінг. Від чого воно, це слово? Кажуть, що „скрін”, то сито. Значить, скринінг: пересівання крізь сито. Кого пересівати-муть, псів? Ні, людей. Крізь яке сито? Політично еміграційне, міжнародньо-комуністичне, хто його знає ще яке. Але раз таке почалося, значить щось буде. Щось уже рушилося. Не сидіти ж нам тут, в таборі, без кінця, до суду-віку!

**
*

Зібралися у великій кімнаті й виповнювали формулярі. Писали, хто вони й відкіля, яких батьків, які мали прізвища, коли та де народилися. А там: коли приїхали до Німеччини, де були, що робили, скільки їм платили за роботу. А чи були в армії, якій?

Тут уже було не одне табу. Знали їх усі: не пиши, що ти з Східньої, тільки з Західньої. Не пиши, що сам поїхав, тільки що насильно вивезли німці. Не пиши, що робив якусь іншу, крім каторжної, роботу, за яку платили обмаль. В арміях не бував, борони Боже, політики слихом-слихати, видом-видати не чув і не видів. Чому не вертаєшся? Бо винищили сім'ю та й мене знищать. Що хочеш робити? Емігрувати! Куди? До Америки!

До Америки! До Америки!

Хитріші мали готові документи, що наявно свідчили про їхню правду. Інколи в поспіху забирали з собою метрику не Медведа, а Медведенка, і не з Печеніжина чи Левандівки, а з Чорнухів, Олексіївки чи Запоріжжя. А тут ще така метрика по-латині чи по-польськи, розбери її. Правда, та була жовта від старости й подерта або дбайливо склесна, а ця... але на все є спосіб, одна, як і друга, папір. Очевидно, найкраще не мати жадної! Тоді й не видно, котра звідкіля. І загалом документ — шкідлива штука, і не знати, котрий може допомогти, а котрий може й угробити людину. Цур їм, отим паперам!

Скринінги тягнулися й тягнулися. Спершу писали. Потім кликали й переслухували. Кружляли глухі чутки, мовляв, мають і вони своїх донощиків, мають і вони таких, що знають кожного і про кожного. Народ бо наш правдомовний і говіркий, як набридне мовчати й брехати, таки правду скаже, ще й забожиться.

Карту Західньої вивчали напам'ять. Містечко й село знали, як свою Олексіївку, і знали, хто там і жив і який ксьондз був і яка школа. Аякже, добродію, аякже, пане-товарищу!

Штуки вдавалися. Були, врешті, й західняки, ті пролазили, як мурашня, і карі на них не було Господньої. А вже наш брат...

— Ну, і що ж ти поробиш?! Хитрюці оті французи чи американці, чи хто його знає, чиї вони. Хто їм не доподоби — давай набік відкладати папери. І наших в одну кімнату, а тих, західняків, в другу. Тоді прийшов такий панок у першу кімнату й каже: — „Нех бендзе похвальони Єзус Христус!“ — а наші тільки роти пороззявляли, бо ніколи вони не чули такої дивовижі! І зайшов він до другої кімнати і каже: — „Нех бендзе похвальони!“ — а західняки, як один, на весь голос: „На векі векуф, амен!“ Такі сволочі, не могли помовчати!.. Подумась, хваляться, що знають польську мову. Он спробували б по-русски, чи втяли б...

Ну, як пробували, так пробували, як хто відказував, так відказував, але скринінги йшли. Людей чистили, наче полову від зерна відсівали.

Нова паніка впала на табори: вичищених вивозитимуть з таборів! Большевикам віддадуть! Німцям на поталу, на пожертя! На голодну смерть!

І знову народ гудів, мітингував, погрожував, що не дасть братів, що боротиметься до останньої краплі крові, що . . .

Трохи вивезли до якоїсь німецької школи і позбавили опіки ІРО. Дістали німецькі харчові картки. Віда була їм. Але поки були табори, то ще там між своїми роздобували харчів, а дехто ще трохи й доспекулюював. І стали добиватися назад своїх прав. Бо й справді, чому вичистили Івана Лисого, а не вичистили Степана Чубатого, обидва з того самого села і на одному возі втікали? Комітети, наради, поїздки довірених . . .

Нові скринінги. Вискринінгуваних приймали назад, невискринінгуваних вискринінговували. Рух був, аж гуло в таборі! Пригадувався анекдот про діда-жебрака та сливки, які кінець-кінцем усі були добрі . . .

Було б весело, якби не було страшно. Бо ще й тепер можна було бачити авта з червоними зірками, як крутилися вони біля таборів, ще й тепер зникав один чи другий, невідомо, чи набридло йому скитальче життя та й записався на „родіну”, чи може захопили десь у місті, між швабами. І хто і де і кого? Глухі вістки тривожили.

Стільки літ і постійно тривога, постійно небезпека. Коли ж, коли воно покінчиться?

**
*

Сім'ї Жуків-Ставничих пройшли щасливо всі скринінги. Навіть не мусіли вибріхуватися. Марія показала знімок Омеляна, зроблений по повероті з тюрми, його повикручувані пальці. Показала довідку з табору, де німці громадили вивезених. І розказала, як згинули чоловік та донька. Про брата й не питалися, бо було ясно, що мандрували разом і були політичними емігрантами, які заслуговують на право азилу.

Про Фіка не розпитували. Але Марія сама розказала нашвидку його історію. Слухали з зацікавленням. Але задалегідь заявили: „Якщо прийдеться емігрувати, то майте на увазі: псів не можна з собою брати. Задалегідь подумайте, де його примістити. Коні, звичайно, продайте”.

Але ні тепер, ні згодом, коли вже йшла підготовка до виїзду, Марія не шукала Фікові приміщення. Натомість шукала способу, як би його забрати з собою.

А Шпака та Карого згодом продали, частинно за гроші, а частинно за харчі та одяг.

Не вертатися нам уже додому, в Україну.

В ОСТАННІЙ МОМЕНТ

Дерев'яна буда котилася вулицями міста. Спереду сиділо двоє людей: один керував конем, а другий тримав у руках довгу палицю з прикріпленою в кінці петлею.

Невідомо, чи навчені гірким досвідом, чи підштовхувані інстинктом, пси, почувши наближення тої буди, втікали з вулиць і ховалися по хатах. Відтіля вили і гавкали скажено.

Фік, що сидів у буді, не бачив нічого у темряві і в псячому натовпі. Навіть нюх не казав йому багато. Були з ним самі таборові пси і всі пахнули однаково: стандартною кухнею, чадом і таборовим подвір'ям. Призначені на знищення, вони дрижали зі страху й навіть не були здібні вити в передчутті смерті. А буда котилась, пси по вулицях вили: так вони прощалися з тими, що відбували свою останню дорогу. Зляканий, як і інші, Фік сидів у куті.

Буда спинилась і крізь відкриті задні двері впало всередину світло.

— Равс! — пролунав наказ. Пси, привчені слухатись, почали вистрибувати. І тоді залунали постріли. Один по одному падали вони мертві на подвір'я міської живолупні. Улюбленці своїх господарів за-

кінчували тут своє життя, повне небезпек і недос-
тач, життя, проведене в мандрівці.

Фік, зачувши постріли, забився в темний кут.
Він ліг, припав до дошок і, мабуть, вирішив радше
померти, як дати себе застрелити. Біля нього, трем-
тячи всім тілом, лежали два пси.

— Вже всі? — пролунав запит.

— Здається, всі, бо вже більше не виходять. —
Якесь обличчя заглянуло до буди.

— Равс! — залунала команда, але Фік не ру-
хався.

— Мусиш взяти залізний прут і вигнати
оцю дурну бестію, — наказав голос.

Відчувши гострий біль, Фік підвівся на ноги,
вискалив зуби і кинувся вперед.

**

Пані Марія застукала нервово в двері канцеля-
рії таборового лікаря, доброго приятеля Жуків і
Ставничих.

— Хто добивається? — запитала медична сест-
ра. — Прощу чекати своєї черги.

— Я не можу чекати!

Побачивши зблідлу жінку, сестра відступила
від дверей.

— Наглий випадок?

— О, так! Я мушу говорити з доктором негай-
но! — і, не чекаючи на дозвіл, Марія вбігла до кан-
целярії.

— Докторе, допоможіть! Нашого Фіка забрав жи-
волуп!

Доктор свиснув із здивуванням і махнув рукою. Проте, він знав наказ влади: усунути з табору всіх псів. Люди виїздили на еміграцію й залишали своїх улюбленців знайомим чи приятелям. Пси волючилися по таборі й по місті і дехто з них почав промишляти грабіжжю. Це злостило німців. А коли десь у місті появилася скажений пес, влада зарядила усіх бродячих собак виловити й знищити.

— Бідний Фік! — сказав із співчуттям доктор. — Та що ж, таке зарядження і ми проти нього нічого не вдіємо. Зрештою і вам незабаром прийдеться емігрувати...

Але пані Марія не хотіла слухати й думати, що буде колись. Сьогодні, сьогодні можуть убити бідного Фіка.

— О, докторе! Я вас благаю, врятуйте його! — вона вхопила його за руку, і її очі були повні благання.

— Але що я можу, це ж не від мене залежить!

— Змилюйтеся! Швидко, бо може бути запізно!

Мотаючи головою, доктор думав і не знаходив способу врятувати життя тварини. Алеж пані Марія... Алеж Фік... Такий розумний, такий добрий, і після всього того, що пройшов, приходиться йому гинути...

— Пошукайте телефон міського живолупа, сестро! — наказав доктор своїй помічниці.

Потім розмовляв він з кимсь по телефону, і йому казали, що вже всіх псів постріляно. Та док-

тор запевняв, що Фік призначений для лябораторійних дослідів, що на ньому переводять важливі для ДП щеплення, і просив ще раз подивитися, перевірити і, якщо не запізно, задержати ексекуцію, а він зараз же приїде.

— Запізно, каже, псів уже постріляно! — звернувся до пані Марії. Та вона наче не розуміла або не чула його.

— Їдьмо, їдьмо швидше! — принаглувала.

Тож доктор у білому халаті, а Марія так, як стояла в халатику й капцях, кинулись до таборового амбулянсу.

**

Три останні пси, що забилися в куток буди, боролися за свос життя. Уникаючи залізного прута, вони відбігали в інший кут, підстрибували вгору з жалібним виттям чи погрозливим гарчанням.

— Не виходять bestii! Треба довгого прута, щоб їх приголомшити! — і живолуп замкнув буду і пішов до будинку.

В цей момент на подвір'я заїхала автомашина і з неї вистрибнули чоловік у білому халаті і жінка. Одним поглядом обкинула Марія трупн собак і зідхнула з полегшею: серед них не було Фіка. Підбігла до буди і вчепилася руками в дверцята.

— Він там, він певно ще там! — крикнула.

А в цей час доктор уже показував живолупові нашвидку виставлену довідку про приналежність Фіка до шпитальної лябораторії. Потім обидва шу-

кали серед трупів пса, отакого невеличкогo, бронзового з чорною латкою над лівим оком та з білою зіркою на підборідді. Відчинили дверцята буди і заглянули всередину. Фік стояв у кутку з найже-ною шерстю, а з його рота спливала кривава піна. Очі його були повні божевільного страху.

ПАКУВАННЯ

Еміграційні справи, що досі натрапляли на різні труднощі та перешкоди, нараз набрали іншого обороту. Щодня працювали комісії, ще й ще раз переслужували людей, але тим разом на їхніх паперах службовці вже били печатки, ставили підписи і визначали час виїзду.

У таборі гуло, як у вулику. Випростовувались зігнені спини, в очах, в яких давно вже померкли вогники віри в майбутнє, запалювались нові вогні. Люди зідхали: нарешті! По роках скитань і недостатків, постійної тривоги і сподівань найгіршого — аж тепер замкнеться книга їхнього таборування без завтра й без надії і стануть вони ногою на землі, з якої їх ніхто не прожене. І будуть вільними громадянами, працюватимуть і будуватимуть собі й дітям долю. І дні наберуть стійкості й ваги, розвіється постійний страх бути виданими большевикам, бути зловленими десь на вулиці, в сутінку, навіть серед білого дня.

Тож метушився народ, роївся, як ті мурашки з весною. Купував і робив скрині, їздив до міста, торгував і промишляв, як йому було треба. Одні речі продавали, другі міняли, треті купували. Хто мав

зв'язки і не боявся — купував „зелені” на чорному ринку. Старався хоч по кілька долярів придбати, бо як же стати на чужій землі без грошей? А вже хто мав сотню-другу долярів, думав, що має великий маєток і хто-зна-що за нього там дістане. То знову журба: як перевезти той скарб?

Жуки теж перейшли комісії і тепер збиралися в дорогу. Далеку, невідому дорогу в світ. Ще вони, як вони, бо то все ж сім'я. Але Марія сама-одна з Івасем. Думала про непевне майбутнє і з турботою дивилась на сінка. Хлопчикові минув уже сьомий рік і він ходив до школи і вже вмів писати й читати. Завдячував це не тільки школі, але й мамі, що багато часу присвячувала його навчанню й вихованню. Та й як могло бути інакше? Він же єдиний у неї залишився і з ним поїде вона в світ. Ще добре, що їде з братом та його сім'єю. Якось відрадніше буде. Бо мандрівка далека, і не знати, що чекає їх усіх.

Але був ще хтось, що немалою журбою сповнював думки Марії. Невеличкий яснобронзовий пес з темною латкою над лівим вухом і білою зіркою під борідкою. Що більше наближався день від'їзду, то з більшою ніжністю ставилась до нього Марія. І жаль підступав до її серця і млоїв та давив у горлі і замрячував очі. Він же невідлучний, вірний товариш, щирий приятель сім'ї, і він певно, як і Марія, зберігає у пам'яті образ Омеляна, свого доброго господаря.

Але він не міг емігрувати! Він мусів залишитися! Псів і інших тварин не вільно брати з собою. Це сказав урядовець ІРО. Що ж тепер робити? Невже після всіх втрат ще й його втратити?

Ніби розуміючи горе, ніби передчуваючи розлуку, Фік раз-у-раз підходив до Марії і пильно дивився їй в очі. А коли сиділа, клав голову на її коліна, ставши на задніх ногах, лизав руки, тулився до неї і просив все нових і нових пестоців. Загальний неспокій і метушня людей не ворожили нічого доброго.

Відколи пес приєднався до людини, він полюбив осілість, забув кочівниче життя і цілком узалежнився від людини та її житла. Він полюбив лад і впорядкованість людського життя, і день людини став його днем. Але оце для Фіка життя втратило впорядкованість і змінило свій гладкий біг.

Чи не віщує цей неспокій, цей рух у таборі нових, болючих змін? Фік дивився в очі Марії з виразним запитом. Тоді вона гладила його голову, пестила його шовкові вуха і зідхала з журбою. Що скаже йому: він же все одно не розуміє. А те, що станеться, пізнає скоро сам. Тож єдине, що могла тепер зробити, пестила його й приговорювала:

— Ти моя рукавичка шовкова, ти моя зірочка біла. Ти мій вірний приятель, мій товариш добрий.

Фік заривав ніс у згортки її сукні, заплющував очі і раював. Вертів тільки хвостом і час від часу засягав язиком Маріїне підборіддя. О, як добре чу-

ти ласку, яке щастя мати кого любити й знати, що тебе люблять!

А час ішов. Час біг тепер з неймовірною швидкістю. Усе вже поладнане, і Марія пакує свої й Івасеві речі. Появилася в кімнаті нова, біла, дерев'яна скриня, окована смужками бляхи по боках. Її покришка постійно відчинена, і Марія підходить і щось кладе до скрині. Фік обнюхує новий предмет, потім стає на задні ноги і заглядає всередину. Ага, Івасеві іграшки, його книжки, трохи посуду. Очевидно, господиня порядкує, як це часто буває. Фік заспокоюється, лягає біля скрині й подрімує.

Марія дивиться на нього і перестає пакуватися. Не може, ні, не може його покинути! Але що робити? Фік підносить голову, і в його очах запит. Марія залишає кімнату. Марія не йде до бюро ІРО. Вже не до тих панів, що в комісії. Старається побачити панночку, що працює в таборівій управі перекладачкою. У неї знайомства, і вона заручилася з американським вояком.

Чекає, аж Галя Гніздій покінчить працю. Ходить біля будинку управи туди й назад. Вітер розвіває її волосся, накрапає дощ. Марія ходить туди й назад. Інколи погляне на годинник на вежі будинку і чекає.

Нарешті годинник вибиває шосту. Відчиняються двері і виходить Галя. Ясноволоса, гарно одягнена, нафарбовані губи. Марія здержує її і просить:

— Чи можу вас провести трохи, панно Галю? У мене дуже важлива справа!

Галя бачить перед собою схвильовану жінку і спиняється, хоч поспішає на побачення з милим.

— Я... знаєте... на мене... чекають.

— Так, знаю. Тому я до вас і прийшла. Я проведу вас трохи і постараюся розказати мою справу.

Ідуть таборовою площею, минають будинки, і Марія розказує нашвидку історію Фіка. І його, того пса, їй не вільно взяти з собою!

— Не вільно. Знаю еміграційні приписи.

— Але ви знаєте американців. Спробуйте розвідати: може є якийсь спосіб. Прошу, о, дуже прошу!

Вони вже минули браму, прибрану американськими і українськими прапорами. Марія все ще вивчає і просить. Біля автобусової зупинки Галя подає їй руку і обіцяє зробити все, що можливе. Може її наречений щось порадить...

Марія вертається до кімнати і далі пакується. Інколи перериває пакування, приклякає біля Фіка і говорить:

— Бідний мій, шовковий, маленький. Але я зроблю все, щоб ти поїхав з нами.

Фік виляє хвостом і з довір'ям дивиться на господиню. Від того її жаль збільшується і з очей течуть сльози. За тими, що їх так нагло втратила, за днями вдома, за всім пережитим, і на думку про розлуку з тим, що, хоч і є псом, став нерозлучною істотою, символом дому, сім'ї, втіленням розгублених у мандрівці страждань і надій, болів і радощів.

Пізно ввечері хтось стукає до Маріїної кімнати.
Це Галя.

— Вибачте, що так пізно, але я хотіла вам сказати про те, що довідалася від мого хлопця. Ви ж післязавтра їдете? Ну, то може до тої пори зможете ще влаштувати вашого пса . . .

РОЗЛУКА

Сірий ранок встає над табором. У будинках рух, метушня. Докладають до ручних валізок те, що потрібне на дорогу, йдуть снідати, ті, що не встигли вчора попрощатися, біжать до знайомих, що теж уже не сплять; загальне схвилювання передається всім — і тим, що йдуть, і тим, що ще залишаються.

Вже гуркотять автомашини, в магазині вантажать скрині. Хто встиг, став уже в черзі біля брами, в руці паспорт, у другій валізка чи торбина. А то дитина за руку чи на руках.

Сім'я Жуків між ними. Микола в старому вилинялому пальті, в руці бляшана, на зелено помальована валізка. Стефа в своєму приношеному, колись модному кожушку з баранців, в руці червона подорожня торбина. Івась і Василь. У Василя через плече батькова ловецька шкіряна торба, в ній пластова сорочка, червячок, підручник пластового вишколу, фотоапарат, дві пари шкарпеток, перекуска. Їдунка прикріплена зверху. Коц звинений, зв'язаний ремінцями, навскіє через спину. На голові берет, плащ кольору кгакі поверх светра; бурі штани, тяжкі, німецькі підковані черевики. Ні, справді зда-

валося, що Василько не їде до Америки, а вибирається на гірську прогулянку з пластунами. Але він придержується пластової форми, навіть емігруючи в світ.

У Івася такий же виряд. Біля ніг хлопців валізки.

Немає ще Марії. Невже вона вирішила залишитися?

У кімнаті панства Яремів світиться. Пані Валя в нашвидку накиненому халатику тримає на ремінці пса. Біля пса клячить жінка, пригортає його до себе, цілує одне вухо і друге, цілує чоло із скісним рубцем і говорить. Тихо і тільки для нього й для себе:

— Мусиш залишитися. Будь чемний до нових господарів. Але люби тільки нас, так, як любив досі, як любив майже все своє життя. Бо й ми любимо тебе і любитимемо завжди. Ти наш коханий, дорогий, єдиний.

— Перед нами далека, тяжка дорога. Хто знає, чи доїдемо до Нової Землі. Хто знає, яке життя, а може й нові нещастя нас там чекають. Бо немає в живих нашого дорогого Пана, немає Марточки.

— Але, Фіку, я обіцяю тобі: працюватиму й ощаджуватиму гроші, заплачу всі кошти, і ти приїдеш до нас. Ти знову будеш з нами вже раз на завжди. О, як я хотіла б, щоб ти зрозумів, що покидаю тебе тільки під примусом і тільки на якийсь час!

Марія встає, підходить до столу і кладе на нього жмуток німецьких паперових грошей: усе, що

могла заощадити в таборовому житті. Щоб йому нічого не бракувало. Повертається і, не оглядаючись, швидко зникає за дверима.

Фік виривається від Валі і підбігає до дверей. Б'є в них лапами, дере пазурями, підстрибує, щоб досягнути до ручки. Але двері не піддаються. Ліг біля них, ніс встромив у щілину під дверима і заплакав: довго, глухо, виючи.

З РУК ДО РУК

Люди, що ходили до праці, кожного ранку бачили пса. Він ступав, не поспішаючи, в напрямі бльоку „С”. З понурою головою, з обвислими вухами, з охлялим хвостом, що знехотя тягнувся за своїм власником. В очах заклопотаність чи журба. В дорозі він не звертав уваги ні на кого, йому було байдуже до цілого світу.

Пройшовши площу, він звертав наліво поза будинок таборової управи, ішов уздовж кухні, минав два бльоки і, прискішуючи ходу, доходив до брами бльоку „С”. Тут сідав і чекав. Непорушно, терпеливо. Коли хтонебудь відчиняв ворота, Фік входив до сіней і швидко вибігав на третій поверх. Тут завертав у бічний коридор і спинявся біля дверей. Обнюхував їх старанно, вкладав ніс у щілину і нюшив. Чи ловив носом запах своїх колишніх господарів? Можливо, що дещо з нього ще залишилося в житлі. Тож спочатку скавучав і добивався всередину. Але коли двері відчинялися, Фік на порозі відразу помічав, що все тут змінилося, що живуть чужі люди, і їхні речі висять на стінах, а їхні валізки стоять по кутках.

Оглянувши й обнюхавши житло, Фік переконувався, що нічого не лишилося в ньому від його господарів. Тож, понуривши голову й підібравши хвоста, виходив, лягав під дверима, голову клав на лапи і западав у журливу дрімоту. Так чекав на своїх господарів. Люди знали його й жаліли. Інколи хтось підносив йому мисочку зупи чи наливав у бляшанку води. Зупи пес не доторкався, пив тільки воду.

Десь після обіду Фік залишав будинок. Бо господарі не приходили обідати, а чужі люди харчувалися у таборовій харчівні, і в їхній кімнаті не пахнуло вареною стравою. Від того погасала надія, росла зневіра-туга. Підводився тяжко і, не хапаючись, ішов назад до будинку, де його залишила Марія, до нових господарів. До їхньої хати він не добивався і не просився. Лягав біля дверей і знову западав у дрімоту. Інколи крізь сон скавучав або вив. Або злегка погавкував, і тоді його ноги тремтіли, ніби бігли. Так у сні Фік доганяв своїх господарів. Але ні сон, ні ява не скорочували далекої, далекої дороги, яку зверстали його господарі у невідомий світ.

**
*

— Що зробити з псом? — радилася чоловіка Валя. — Як би не було, я обіцяла Ставничій, що ним піклуватимусь. Але пес рішуче не хоче їсти. Інколи тільки води хлепне. Схуд, шкіра й кістки. Боюсь, щоб не згинув.

— Він тужить за своїми. Я читав, що собака може з туги згинути. Рід самогубства. Але яка на це рада?

— Я пробую говорити до нього, пробую його гладити. Але він до всього байдужий, і ніщо не прихилиє його серця до мене.

— Мабуть, ми зле зробили, що прийняли його. Навіщо нам оці турботи? Перед нами еміграція, так багато треба поладнати, а ми мусимо панькатися з чужим псом. Хай собі робить, що хоче!

Але у Валі було співчутливе серце, як в усіх жінок. Для неї тварина була схожа на дитину, і їй було боляче дивитися, як вона страждає.

— Спробую завтра порадитись лікаря. Правда, він не ветеринар, але може дасть яких вітамінів чи іншого ліку. Може він хворий? Адже три тижні вже минуло, і пес ледве волоче ногами.

Вранці Валя взяла Фіка на ланцюжок і повела до лікаря. Того самого, що колись врятував його від загибелі з рук живолупа. Фік пам'ятав лікаря і звичайно, зустрічаючи на подвір'ї, лащився до нього.

На чергу довелось подождати. Забившись під лавку, пес лежав непорушно. Слабий і охлялий, він не помічав нікого, ніким не цікавився. Все ж, коли Валя ввела його до приймальні, злегка завиляв хвостом і заскавчував.

— Така біда, докторе, — розказувала Валя, — і біду цю я сама взяла собі на голову. Пес зовсім не приймає харчів, погляньте як схуд, ледве ходить. А

ви знаєте, чим він був для Ставничої. Що ж мені тепер робити? Може масте які ліки для нього?

Доктор нахилився і став гладити Фіка. Пес з вдячністю дивився на нього. Але його очі не мали ані того полиску, ані тієї радості, яку мають очі у щасливих, задоволених псів. Вони глибоко запалилися, і під ними зморшками звисала шкіра. Все ж хвостом Фік повідомляв, що пізнав приятеля і що пестоці справляють йому приємність.

— Сестро, підіть до кухні і принесіть у горщику трохи молока. Спробуємо хворого полікувати, — усміхнувся доктор.

Фік лежав на столі, доктор міряв йому температуру, заглядав до рота, промацував черево.

— Хвороби не знаходжу, алеж то шкіра й кістки, справді. Бідний, бідний Фік!

Доктор підійшов до шафки, знайшов якийсь порошок і змішав його з молоком. Взяв ложечку і, розхиливши псові пащу, влив туди молоко. Пес, хотів чи ні, мусів проковтнути. Так доктор погодував його склянкою молока.

— Відваги, будуть ще з нього люди! Спробуйте вполудне й увечері так само погодувати. Ось і вітаміни, домішайте їх до молока. Разом з харчем вони піднесуть апетит і повернуть йому охоту до життя.

Так Фік став пацієнтом, що його треба було насильно годувати. І вже за кілька днів прокинувся в нього апетит. Але їв не хапаючись, знехотя, так, як хтось виконує неприємний обов'язок.

До дверей своїх давніх господарів ще підходив, але щораз рідше, мабуть, зрозумів, що нічого чекати і що господарі не вернуться. Може пригадалось йому тяжке вичікування під дверима дому Диких. Коли господарів немає день і другий і низку днів — значить, покинули вони хату, покинули свого пса.

**
*

До нових господарів Фік не звик і не прив'язався. Харчі приймав без охоти й радості, ніколи ні до кого не лащився. Вони були чужі йому, байдужі люди.

І добре сталося, що не прив'язався. Не минуло й чотирьох місяців, як вони теж емігрували. І пса Валя передала Оксані Манько.

Перехід від одних до других Фік прийняв зовсім байдуже. Їв і спав, як завжди, і дні його та ночі поринали в беззмістовній дрімоті. Плентався по кімнаті, виходив з Оксаною на подвір'я, поладнавши свої справи, вертався назад, так само байдуже, як і виходив.

Тоді і я, Читачу, побачила його знову. Він різнився від того пса, якого я знала у Ставничих, ще з дому. Постарівся, збайдужів, не привітався зі мною. Раз тільки, коли я погладила його, поглянув з-під лоба, і мені здалося, що в його очах заграє вогник спогаду. Але зразу після того пішов у куток, ліг на свій килимчик і, зідхнувши, задрімав.

ЛИСТ І ЙОГО НАСЛІДКИ

Він не прийшов і не приїхав. Він перелетів понад двома суходолами й великим простором Атлантику і залетів до зелено-бурих будинків табору.

Оксана уважно розглядала гостя з далекої країни. Це була синя, тонка коверта, згорнена на червоних боках прямокутника. Окрім її прізвища й адреси, у лівому кутку, нагорі, дрібним письмом було написано:

Mrs. Mary Stavnychy,
1037 — West
Cleveland, Ohio, USA

Лист був від Марії, з Америки.

„... пишу в справі Фіка. В першу чергу щиро дякую, що Ви його передержали після того, як пані Ярема, виїжджаючи, передала Вам. Ви напевно не радо прийняли його, та ще й в таборових умовах і без надії, що його позбудетесь. Аж оце прийшла пора, коли він має Вас покинути.

Як тільки я дістала працю, негайно почала відкладати гроші, потрібні для покриття коштів його подорожі. Думка ця не покидала мене ніколи. Не дивуйтеся: з моєї сім'ї залишились тільки син і пес.

Він був для нас вірним товаришем, вдома сторожем, опікуном і приятелем в дорозі. Він — живий спо-мин про моїх дорогих, він — дух нашого житла і жи-ва пам'ятка з України. Я б не могла покинути його, як це зробило багато людей. А ось і чек на п'ятде-сят долярів: гроші, потрібні на його спровадження. Дуже прошу цим зайнятися і якомога швидше влаш-тувати його виїзд.

Щиро вдячна за все, що Ви зробили для нього і для мене.

З привітом. Марія Ставнича

П. С. Посилаю маленьку посилочку для Вас: панчохи-нейлони, хустинку-бабушку і шалик для Пана. М. С."

Якби Фік умів читати, лист цей приніс би йому велику, дуже велику радість.

Он там, далеко, десь далеко його дорога госпо-диня думає про нього, не забула його. Кінчаються довгі місяці скитання. Деся там є дім і любов, якої так дуже бракує йому.

**
*

Фік збирався в дорогу. Пакувався? Ні, виряджа-ла Оксана. Його власні речі: нашійник із ланцюж-ком та адресою Ставничої і сітка на мордочку; їх він дістав за два тижні перед від'їздом і мусів до них за той час звикнути. Нашійник — дурниця, але сіт-ки він не зносив, бо вона була для нього рівнозначна

з небезпекою. Для оборони себе і господарів він міг потребувати зубів, а сітка позбавляла його можливості вжити їх. Тому він нервувався, і почуття безбронності супроти ворога збільшувало його хвилювання. Чи й тепер небезпека загрожує господарям? Але де вони, де їхнє житло?

Фіка повели до клініки. Там чекав він у черзі з іншими псами, гавкав з ними і крутився неспокійно. Фік не знав, навіщо всі вони тут. А може це живолупня? Якийсь неприсмний, знайомий запах.

Сховався під лавку і, хоч мав на мордочці сітку, готовий був боронитися. Язик звисав із розкритого рота, з якого час від часу скапували крапельки слини. Дихав швидко, переставав, вихилив голову і з запитом дивився на Оксану. Вона, торгнувши його ланцюжок, наказувала: — „Лежати!“ Заскавучавши, ховався під лавку, клав голову на лапи й на хвилину заспокоювався. Але хвилювання підносило його з схованки, напружувало всі м'язи.

Нарешті прийшла його черга. Оксана потягнула його на ланцюжку до сусідньої кімнати. Там приступили до Фіка два в білих халатах чоловіки і, не дивлячись на його спротив та гарчання, поклали на стіл. Третій швидким рухом встромив голку під шкіру. Гострий біль, пронизливий дзвякіт — і Фік уже був за дверима. Так його щепили проти сказу та інших заразливих хвороб.

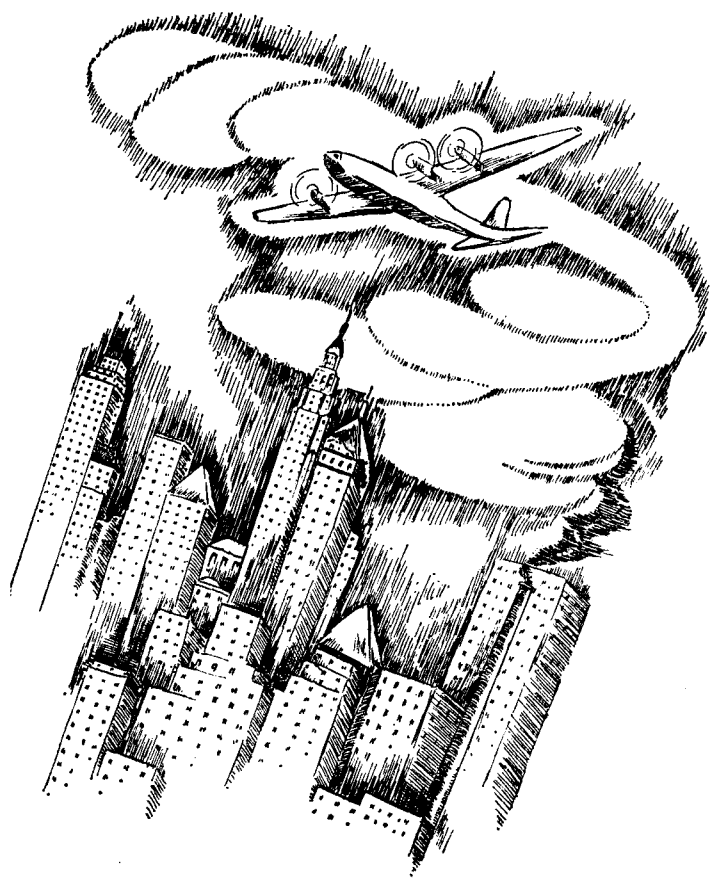
Переїшовши всі щеплення, Фік був готовий до подорожі.

Таксі зупинилося. Оксана повела Фіка до просторого будинку, в якому пахло паперами, олією, фарбами та шкіряними кріслами. Окрім того пахло людьми і псами. Це було транспортне бюро. Там відібрали Фіка від Оксани і повели до клітки в сусідній кімнаті, де було багато різних пакунків. Було там також декілька кліток з псами і одна з ангорською кіткою. Пси гавкали і побивалися в клітках. Очевидно, робив це й Фік. Недорозумний, тваринний страх кидав їх на металеві штаби, змушував дерти їх лапами й гризти зубами, вити й скавучати.

Оксана передала службовцеві папери й посвідки і купила квиток. Для Фіка. Якби він міг зрозуміти, що їде до своєї дорогої Пані, він напевно нічого не боявся б, навпаки, почував би себе щасливим. Але тепер він був лише числом 280, яке на металевій бляшці причепили йому до нашійника, мав паспорт з фотографією і описом своєї особи, мав подорожній квиток. Вправді, не сам він їх мав, але вони належали до нього невід'ємно.

Вони везли його в далекий світ.

ЗЕМЛЕЮ І НЕБОМ

Так, ось, Фік був у клітці і не знав нічого, окрім страху й почуття кривди. За що ж це замкнули його в клітку-тюрму? Що злого він зробив? Він, сторож і приятель людей? Цього він не розумів. Його очі, що так часто усміхалися радісним псячим усміхом, були тепер повні переляку й розпачу.

Над вечір, змучені безуспішним побиванням у клітках, пси почали заспокоюватися. Якийсь чоловік кинув кожному по жмені бісквітів і поналивав у мисочки води. Спрага найбільше мучила в'язнів, бож вони цілий день голосили і дихали відкритими пащами. Тож Фік кинувся до води і випив її всю. Ще й мищинку вилизав. Після того відчув голод, собачий голод. З недовір'ям принюхувався до бісквітів. Треба сказати, що пахли вони привабливо. Тож взявся гризти смаковиті бісквіти, облизуючись і оглядаючись.

Раптом клітка почала підніматися. Рух цей був рвучкий і нерівний, Фіка кидало від однієї стіни до другої, і він знову почав гавкати. Потім Фік відчув різкий поштовх, і клітка почала колихатися й дрижати. Вантажне авто бігло дорогою, скрині й клунки підстрибували, клітка дзвеніла й скрипіла. Фіко-

ві здавалося, що він на льоду, що ноги його роз'їзяться, і він ніяк не годен задержати рівноваги.

Авто спинилось біля просторої будівлі. Панував тут гамір і з-поза будівлі долітав рівномірний металевий шум. Фік знав його: так шуміли сталеві птахи, які кидали жакливі, смертоносні бомби. Фік навчився пізнавати їх здалеку і ховався від них у найдальшу, найтемнішу нору. Але де сховатися тут, у тісній клітці? Дрижачи всім тілом, він припав до дна клітки і не важився навіть писнути. А шум зростав, наближався, оглушував. З закритими очима Фік чекав на найстрашніше. Аж нагло затих гук мотора, запанувала тиша, і нічого страшного не сталося. Фік розкрив очі й зідхнув: отже, не всі вони вбивають, оці жакливі сталеві птахи!

Тепер клітку завантажено на невеликий візок і підвезено до страхітливої машини. Крізь щілини Фік бачив зблизька її грізний кадовб, що вдивлявся в нього рядом очей, широкі крила і товстіючі ноги-колеса. Вона стояла мирно. Прочунявши з першого переляку, Фік почав нюшити. Запах бензини й олії був знайомий і не мав у собі нічого загрозливого.

І тут сталося несподіване: клітка знову захиталась і враз опинилася всередині кадовба, серед інших кліток і пакунків. Ось так Фік із своїм квитком і паппортом став пасажиром Trans World Air Lines, призначеним на лет 621, що мав початися о год. 17:45 європейського часу.

Літак рушив поволі, але його гумові колеса бігли по цементу щораз швидше. І нараз Фік відчув

щось страшше: ніби хтось розірвав зв'язки, що прив'язували його до землі, він став легкий і вилетів у простір. Пес втратив рівновагу, його ноги розсунулися і почали втікати кожна в інший бік. Він старався вдержати їх при собі і себе на них, але в голові кружляло, в ушах дзвеніло й тріщало, і він упав, закрив очі і піддався страшній силі, що відірвала його від землі.

Не дивуйся, Читачу, його поведінці і нереляктиві. В літаку ми прикріплюємо себе поясами до сидіння. Головно при старті і приземлюванні. Наші літаки збудовані так, що забезпечують нас від раптової зміни тиску повітря, зміни насичення його киснем та інших чинників. Приземлюючись ми жуємо гуму, щоб зменшити шум та пронизливий біль у вухах. Врешті, ми розуміємо всі ці зміни і летимо з власної волі.

Але транспортів літаки не мають тих пристосовань, а їхні пасажери, як ось Фік, не вміють жувати гуми і не підлягають наказові розуму. А шум в ушах і людину позбавляє рівноваги. Тож залишається тільки головкружний страх, який і кинув пса ниць.

Як довго Фік летів? Тричі до клітки підходив стюард, щось говорив заспокійливо, підкидав бісквітів і доливав води. Воду пес випивав швидко, хапаючись, але їжі не торкався.

Прийшов найстрашніший момент: з океану виринула земля, і літак почав спадати вниз. Фікові здавалося, що летить він у безодню, у вухах знову за-

шуміло, а з пащі потекла слина. Та це тривало коротко: колеса торкнулися землі, машина побігла по рівній цементовій дорозі і спинилася.

Настала тиша. Фік, що втратив був рівновагу, ще декілька разів заточився, але поволі почав прочунювати.

Стояв на всіх чотирьох ногах. Був знову на землі. На Новій Землі.

Ще декілька перевантажувань, декілька струсів і: чий то голос?! хто це?!

Марія стояла біля прилавка, за який звезено вантаж і, побачивши свого друга, крикнула: „Фік, Фіку!”

Так, це була вона, дорога Пані, що простягала до нього руки!

Фік радісно загавкав, тонко, весело, щасливо. Його очі, його паща раділи великою псячою радістю. Крутився у клітці, аж поки її не відкрили. І тоді кинувся в обійми Марії. Його вуха танцювали довкола голови і з головою, хвіст разом із задом вертівся, а ноги стрибали й гребли руки пані, одяг і повітря. Ніс з насолодою вдихав знайомий, дорогий запах, за яким тужив він так довго серед чужих.

Марія пестила пса і приговорювала ніжно й ласкаво, а в її очах були сльози.

ЩЕ ОДНА ЗУСТРІЧ

Добре зажив Фік з того часу. Марія дбала про нього так, як дбають про дитину. Після того, як лікар оглянув його і ствердив, що він зовсім здоровий, йому призначено дієту, щоб не товстів. Так, отже, діставав він відміряну порцію бісквітів, одно яечко і дві ложки каші на день. Це — щоб була рівновага всякого роду харчів.

Двічі на день вносили його на прохід. Інколи йшла з ним Марія, а то Івась, Василь чи хтось із Жуків. Хлопці ходили до школи. Обоє Жуки і Марія працювали, а тому часто Фік залишався у хаті сам, доглядаючи її. Правда, особливого догляду хата не вимагала, бо новоприбулі господарі не мали майна, якого треба було стерегти. Тож більшу частину дня Фік дрімав у своїй дерев'яній коробці. Не знаю, може згадував він свої переживання, може у сні бачив страшні образи минулого. Бож інколи крізь сон гарчав або гавкав, і тоді ноги його дрижали, а голова кидалася з боку на бік.

Також навчився Фік гратися м'ячиком, а може пригадав собі, як то робив у дитинстві. Дехто, дивлячись, як він грається, казав з усмішкою: „Зійшов на дитячий розум”. Ходив повільно і не цікавився

подіями дня. Марія казала, жартуючи: „Він — пенсіонер”. Так, бо, проживши таке життя, Фік мав право на пенсію від людини, яка його любила і до якої він прив’язався всіми нитками свого псячого серця. Все таки десь там у споминах дитячих літ жив привітний дім Диких, гри й розваги з Даном, ліс і прогулянки, лови на малих звірів, погоня за воронами й горобцями. Як швидко минули щасливі дні і настали тяжкі-претяжкі воєнні! Для нього, як і для нас.

Та хоч на старості літ доля була для нього ласкава, дуже ласкава, і, якби він умів говорити, напевно не нарікав би. Бо ще дуже велику радість пережив Фік на просторій Новій Землі.

**

Як і завжди, того пополудня Марія заклала Фікові нашійник. Той самий, з яким він приїхав, з її адресою. Тільки до нього прикріплено бляшку з числом, знак, що за пса господарі заплатили і що він не безпанський.

— Підемо трохи пройтися, Фіку, — сказала Марія. — Я змучилася, цілий день сидючи й закручуючи ту саму шрубку. А машини гудуть, гудуть! Не промовиш ні слова, бо однаково ніхто не почує. І спина болить. Ходім трохи, надворі так пахне весною.

Ішли. По вулиці Марія вела Фіка на ремінці. Але незабаром вони вийшли поза доми над кручу,

зарослу буряном і засипану паперами. Внизу бігла дорога. Тут Марія спустила Фіка з ремінця, кажучи: „Побігай собі!” Фік крутнув задом, замаяв хвостом і побіг обнюхувати телеграфічні стовпи. Марія йшла поволі, дивилася, як над містом западав вечір. З рафінерій вибухали полум'яні смолоскипи і палахкотіли під вечірнім небом, викидаючи стовпи диму й заповнюючи смоляним запахом весняне повітря.

— Промисл і промисл. Погоня і поспіх. Усі і все тут так. Машини і мотори, бензина й олія. Але якби не вони, ми не мали б тут що робити. А так для кожного знайдеться якась шрубка.

Зупинилась біля бар'єру, що відгороджував схил. Сперлася на дерев'яні поручні й дивилася, як їхали авта, засвітивши світла. Бігли, наче разок світляних жучків.

Біля неї затримався молодий чоловік. Як і вона, задивився на безконечну дорогу й рух на ній.

— Три місяці я тут. Майже щовечора виходжу й дивлюся; біг цих машин, і ритмічний танець світел, це велика поезія Нової Землі, — заговорив чи то до себе, чи до Марії.

— І ми недовго тут, півроку. А здається, неначе роки пройшли з тої пори, як покинули Рідний Край.

Ішли вздовж огорожі, і Марія розказувала, як згнули її чоловік і донька, як вони обоє з Івасем проходили табори й емігрували.

В той час Фік вибігався й наздогнав свою господиню. Марія нахилилася й поклепала його по спині.

— Він пройшов те саме, що й ми, а може ще гірше: большевики вивезли його господарів, і він зазнав доволі нужди, голоду та скитання.

— Фік. Дивна назва! У нас теж був Фік! Чекайте, алеж ваш пес дуже подібний до мого: такі ж самі клапаті вуха, чорна плямка над оком і біла зірка на шиї. Невже можливе?

Молодий чоловік нагнувся, розглядаючи пса.

— Фік, Фік! — скрикнув несамохіть.

Що це сталося з Фіком? Усе його тіло насторожилося, вуха нашорошилися і він підніс ліву передню ногу, як це роблять пойнтери. Здавалося, він з великим зусиллям старався собі щось пригадати.

— Фік, Фік, Фічок!

Пес наблизився до незнайомого й почав його обнюхувати. Тільки хвилину. Десь здалеку, з-поза років прилинув знайомий запах. І голос, той голос!

Дан!

Фік загавкав тонко, радісно, затанцював довкола молодого чоловіка. Наче забув свій вік і знову став цуценям. Він стрибав і бігав. Задня частина його тіла крутилася й вертілась, хвіст виляв, вуха стрибали. І радісно, тонко погавкував. Нагло спинявся, передні лапи ставив на ноги чоловіка і язиком намагався лизнути його обличчя.

І знову з великою радістю танцював і скавучав, кидався чоловікові під ноги і стрибав угору.

Марія стояла нерішена: хто ж це перед нею?

Дан!

Ідуть тепер разом, і Фік бігає від Дана до Марії, вертиться між ними, підстрибує й гавкає. Він знайшов свого пана, приятеля своїх молодих літ.

Дан розказує, як батьки його згинули в Сибіру, як по роках його звільнили і як повернувся він до родинного міста. Не застав нікого із знайомих, самі чужинці. Розказує, які там бачив зміни і порядки, як виїхав до Польщі до дядька, що там учителював ще до війни, і як уже відтіля вдалося йому емігрувати. Розказуючи, нахиляється, пестить пса і приговорює до нього щось пестливе, як це робив колись вдома.

ЗМІСТ

Передмова	7
До Читача	11
Він вив	13
Такий був Фік	21
Бездомний	25
Це — приятелі	29
З новими господарями	33
Тривожні події	37
Поворот	41
Бурхливі хвилі	47
Не залишимося!	51
Скитальці	55
У горах	63
У чужому світі	71
Шукай!	77
Не минула доля	81
Люди в таборі	87
Нічна подія	91
На текстильній фабриці	99
Сталеві машини	105
Війна скінчилася	109
Для них почалася	113
Небезпека	117
До табору втікачів	121
Новітня Січ	125

На „родіну”	131
Фікові будні	139
Чотири роки	145
Скринінги	151
В останній момент	157
Пакування	163
Розлука	169
З рук до рук	173
Лист і його наслідки	179
Землею і небом	185
Ще одна зустріч	191

МАЄМО НА СКЛАДІ ТІЄЇ Ж АВТОРКИ:

	<i>Ціна:</i>
У КИЄВІ 1940 РОКУ (<i>Спогади</i>)	\$ .50
ЗАГОРІЛА ПОЛОНИНА (<i>Бойківські оповідання</i>)	.70
ІНШІ ДНІ (<i>Новели</i>)	1.00
ЛЮБЛЮ ДІБРОВУ (<i>Оповідання</i>)	1.60
ВІРНИЙ ПРИЯТЕЛЬ (<i>Повість з життя людей і kota</i>)	2.50
НА СХРЕЩЕНИХ ДОРОГАХ (<i>Мемуарна повість</i>) ..	5.00
ЧАРІВНА ДІБРОВА (<i>II том оповідань про Діброву</i>)	2.00
У ЛІСНИЧІВЦІ (<i>Оповідання про звірів</i>)	2.00

Замовлення слати на адресу:

“SVOBODA” — 81-83 Grand St., Jersey City, N.J., 07303